

મેહતા પબ્લિશિંગ હાઉસ

ધામે | ગુલઝાર

સંપાદન
અનંત દીક્ષિત

गुलज़ार

जन्म : १८ ऑगस्ट, १९३६

गुलज़ार यांचा जन्म ब्रिटिशकालीन भारतातील झेलम जिल्ह्यात दीना या गावी झाला. त्यांचे मूळ नाव 'संपूर्ण सिंग कालरा' असे आहे. लेखक-कवी म्हणून काम सुरू केल्यावर त्यांनी 'गुलज़ार' हे टोपणनाव घेतले.

फाळणीच्या वेळी वाताहत झालेल्या शेकडो कुटुंबांपैकीच एक गुलज़ार यांचेही कुटुंब होते. त्यांच्या लिखाणात त्या वेदनांचे प्रतिबिंब अजूनही उमटलेले दिसते. बिमल रॉय आणि हृषिकेश मुखर्जी या दोन दिग्गजांबरोबर त्यांनी असिस्टंट म्हणून काम सुरू केले. 'बंदिनी' या चित्रपटासाठी सचिन देव बर्मन यांच्याबरोबर त्यांनी गीतकार म्हणून आपल्या कारकिर्दीला सुरुवात केली.

राहुल देव बर्मन यांच्याबरोबरची त्यांची गाणी खूप गाजली. त्यांनी गीतकार, दिग्दर्शक, संवादलेखक म्हणूनही काम केले. माणसांमधील नातेसंबंध, जीवनगाथा यांपासून ते वादग्रस्त सामाजिक विषयांपर्यंत कुठल्याही विषयाचे अत्यंत संवेदनशील चित्रण ही त्यांची खासियत आहे. गुलज़ार लिखित आणि दिग्दर्शित 'मिर्झा गालिब' ही दूरदर्शन मालिका प्रचंड गाजली. या मालिकेत त्यांनी रेखाटलेल्या शब्दचित्रातून त्यांच्यातील प्रतिभावंताचे दर्शन घडते.

उत्कृष्ट चित्रपट दिग्दर्शक, उत्कृष्ट गीतकार, उत्कृष्ट कथा या विभागांबरोबरच 'जीवन गौरव पुरस्कार' असे अनेक 'फिल्मफेअर' पुरस्कार गुलज़ार यांना मिळाले आहेत. 'मौसम' चित्रपटासाठी उत्कृष्ट दिग्दर्शक, 'माचीस' हा उत्कृष्ट चित्रपट आणि 'इजाज़त' आणि 'लेकिन' या चित्रपटांसाठी उत्कृष्ट गीतकार म्हणून त्यांना 'राष्ट्रीय पुरस्कार' मिळाले आहेत.

२००२ साली त्यांना 'साहित्य अकादमी पुरस्कारा'ने सन्मानित करण्यात आले, तर २००४ साली त्यांना 'पद्मभूषण' हा पुरस्कार मिळाला.

'स्लमडॉग मिलेनिअर' या चित्रपटातील त्यांनी लिहिलेल्या 'जय हो...' या गाण्याला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सर्वोच्च समजला जाणारा ऑस्कर पुरस्कार मिळाला.

नुकताच त्यांना कवी, गीतकार व चित्रपट दिग्दर्शनासाठीचा २०१३ सालातील 'चित्रपट महर्षी दादासाहेब फाळके पुरस्कार' प्राप्त झाला.

धागे

गुलजार

संपादन
अनंत दीक्षित

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे

All rights reserved along with e-books & layout. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, without the prior written consent of the Publisher and the licence holder. Please contact us at **Mehta Publishing House**, 1941, Madiwale Colony, Sadashiv Peth, Pune 411030. ☎ Phone +91 020-24476924 / 24460313

Email : info@mehtapublishinghouse.com
production@mehtapublishinghouse.com
sales@mehtapublishinghouse.com

Website: www.mehtapublishinghouse.com

◆ या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णने ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

DHAGE by GULJAR

धागे : गुलजार / ललित लेख

© मेघना गुलजार

संपादन : अनंत दीक्षित, आम्रपाली अपार्ट., जगदीश नगर, औंध रोड, पुणे
: ४११००७. मोबाईल : ९८५०३०४१७० / bkpanant@gmail.com
प्रकाशक : सुनील अनिल मेहता, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १९४१, सदाशिव पेठ,
माडीवाले कॉलनी, पुणे - ३०.

मराठी अनुवादाचे व प्रकाशनाचे सर्व हक्क मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

ईबुक : नंदकुमार सुर्यवंशी, भ्रमणध्वनी ९८२०३६६३७९.
अक्षरजुळणी : इफेक्ट्स, २१/६ब, आयडिअल कॉलनी, कोथरूड, पुणे - ४११०३८.
मुद्रक : स्पेक्ट्रम ऑफसेट डी-२/४, सत्यम इस्टेट, एरंडवणे, पुणे - ४.
मुखपृष्ठ : मेहता पब्लिशिंग हाऊस
आतील चित्रे : सचिन जोशी
प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी, २००३ / पुनर्मुद्रण : नोव्हेंबर, २०१७

P Book ISBN 9788177663822

E Book ISBN 9789387319295

आनन्त –

सुई धागे का अजब रिश्ता है
सुई चुभती भी है, सीती भी है –
मैं तो सिर्फ तुम्हारा पीछा करता रहा
जहाँ तुम रुके, वहाँ एक गिरह लगा दी!

गुलजार
१.५.२००२

दोन शब्द

गुलजार यांच्याशी बोलणं हा एक अनुभव असतो. साधारण दहा वर्षांपूर्वी त्यांची माझी पहिली भेट झाली. काही काळातच मैत्र घट्ट झाले. पुण्यात 'सकाळ'च्या संपादकपदाची जबाबदारी घेतल्यानंतर 'बोस्कीयाना' या त्यांच्या मुंबईतील घरी गेलो. मनमोकळ्या गप्पा झाल्या. ते मला म्हणाले, "सकाळच्या वाचकांसाठी बापू गोखले असताना मी लिहीत असे. आता पुन्हा लिहावं वाटतंय. पण त्यासाठी एकच अट. तुम्ही माझ्याकडं यायचं. आपण बोलायचं. ते बोलणंच 'सकाळ'च्या वाचकांच्या हाती तुम्ही द्यायचं."

अर्थातच मला आनंद झाला. मनाचा गाभारा भरून गेला. चटकन होकार दिला. पुण्याकडे परतताना आनंद आणि दडपण मनावर होते. दडपण अशासाठी की वर्षभर दर महिन्याला जाणे शक्य होईल का? शिवाय गुलजारजींचा संवाद लिहायचा हे काम तसे जोखमीचे. एक तर त्यांचा व्यासंग मोठा आहे. दृष्टी वेगळी आहे. वर्तमानपत्रीय कामाच्या धबडग्यात हे धागे विसकटता कामा नयेत. बंगाली, उर्दू, मराठी, हिंदी, इंग्रजी साहित्य त्यांनी वाचलंय. वाचनाच्या रियाजातून सतत त्यांचा आत्मजागर चालू असतो. शिवाय स्वतंत्र प्रतिभेनं सतत नवनिर्माणाची मूसही सांभाळलेली.

तरी मी मनाशी म्हटले की आभाळ अथांग आहे म्हणून पक्षी विहारच करीत नाही असे घडत नसते. सुरुवात तर करू या. बघता बघता वर्षांची घडी नीट सांभाळली गेली. प्रत्येक महिन्यात गुलजारांना ऐकायचं. ते मनात साठवायचं. माझ्या मराठीत ते उतरवायचं. वर्ष कधी संपलं हे कळलंही नाही.

गुलजारसारख्या कलाकाराचा सहवास मिळणं म्हणजेच माणूसपणाचा विलोभनीय विस्तार असतो. प्रत्येक भेटीत मी मला श्रीमंत करीत होतो. माणसाचं मन आणि काळीज यावरच मनुष्यधर्म कसा उभा राहातो याचीच ही मैफल असायची. खासगी गोष्टी नसायच्या. चंदेरी दुनियेतल्या उलथापालथी वगळून आम्ही बोलायचो. मात्र गुलजार कशावरही बोलायला तयार असत. वर्तमानाचा कोलाहल या कलाकारात कसा झिरपतो याबद्दल मला उत्सुकता असायची. म्हणून धाग्याचे एक टोक त्यांच्या हाती तर दुसऱ्या टोकापर्यंत निरखत जाणे हा माझा प्रयत्न असायचा.

माणसाच्या मनातलं आंदोलन गुलजारच्या कवितेत उतरतं. त्यांच्या शब्दांच्या झंकाराचा लळा जडतो. आपोआप अंतर्नादाशी संवाद होतो. अंतरंग प्रत्येकाला असते. प्रत्येक अंतरंग पाहण्याचं बळ फार थोड्यांना असतं. आधीच भरपूर वाटा रूढ झालेल्या असतात. त्यात स्वतःची वाट

बनविणे सर्जनशीलतेच्या रानात फार खडतर काम असतं. झाडात, फुलाफळात, प्रकाशकिरणात, पावसात आणि अगदी आभाळातही सतत बदल होत असतात. त्याचा सवंगडी असणाऱ्या माणसात तर सतत आतून विलक्षण बदल होत असतात. या बदलांकडे पाहण्याची त्यांची चिंतनक्षमता सिद्ध झाली आहे. बदलात सामील होण्यासाठी, ते रुजविण्यासाठी कवितेशी रुजवात हा गुलजारजींच्या सर्जनशीलतेचा मुख्य घटक आहे. कोणत्याही बदलावर गुलजार यांचा फक्त विश्वासच असतो असे नाही, तर पाऊस अंगावर झेलावा तसे ते बदलात भिजत राहतात. साधा सूर्यास्ताचा विषय काढला तरी अस्तातही उगवाईचे संकेत त्यांच्या शब्दांतून हाकारतात. सूर्यास्त कधीच एकसुरी नसतो हे शब्दांनी सांगणं तसं सोपं काम. पण सूर्यास्ताची रांगोळी मनात उतरत असते त्याचवेळी राँकेलसाठी रांगेत उभ्या राहिलेल्या बायकांच्या चेहऱ्यातही गुलजार सूर्यास्त पाहतात. सूर्यास्त असो की चंद्रोदय, माणसाच्या मनात जो व्यवहार चालतो तिथे सृजनाची चाहूल असते असं ते मानतात. कारण जगणे हीच खरी जीवनश्रद्धा ही त्यांची धारणा आहे. तिच्याशी ते प्रामाणिक आहेत.

एका सायंकाळी गुलजार दुःखी मनःस्थितीत होते. भूषण सबरवाल नावाच्या त्यांच्या मित्राचं आदल्याच रात्री निधन झालं होतं. कागद, पेन घेऊनच त्यांचं मन कागदावर उतरलं. त्यांनी ते मला वाचून दाखवलं.

नावमें बहते बहते
 एक नज्म मेरी पानीमें गिरी
 और गलने लगी
 कागजका लिबाज या
 कोई तहरीर न थाम सका
 स्याही पहले फैल गयी
 फिर लब्ज गये
 टुटे हुए जुमलोंकी हिचकी
 कुछ देर सुनायी देती रही
 कुछ देर किसी तलछटकी तरह
 पानीकी सतेपर तैर
 और फिर डुबते डुबते बह गयी !

गुलजारजींचे डोळे पाणावले. जगण्याचा अर्थ कसा बदलतो याची प्रगल्भ जाणीव पसरली. ही संवेदनशीलता रसिकाला घट्ट बिलगते. अर्थ उरतो, अर्थ वाहतो आणि बुडतो सुद्धा. गुलजार म्हणाले, 'Meaning is not a permanent thing.'

स्वतःच्या आयुष्याकडेही प्रत्येकाचे एक पाहणे असते. आपण

आपल्याकडे निरखून पाहावे. त्यासाठी शब्दांचे आरसे हाती धरावेत. कधी आरशाला तडा जातो. प्रतिबिंब दिसतेच. झाडाप्रमाणेच माणसालाही मुळं असतात. वडाच्या पारंब्या जमिनीत जातात. पुन्हा नव्या पारंब्या येतात. माणसाचा किंवा मूल्यांचाही हाच क्रम असतो. गुलजारजींचं असं बोलणं ऐकताना आत लखव प्रकाश पडलेला असायचा.

गुलजार म्हणाले, “माझी मुळं खेड्यातली. आजी-आजोबा तिथं राहायचे. म्हसरं सांभाळायचे. खेडवळ होते. त्यांचा मुलगा आचारी झाला. सावकाराबरोबर शहरात आला. त्याला एक वेगळं जग दिसलं. जमीन बदलली. सूर्य बदलला. अनुभवांचे संदर्भ बदलले. आयुष्य नावाच्या समुद्रात संदर्भांची लांबलचक किनारपट्टी असते. आमचं गाव दीना. आज ते पाकिस्तानात आहे. दीनाचा जिल्हा झेलम आहे. तो काळ असा होता की घरात एखादा पदार्थ केला तरी तो प्रथम शेजाऱ्याला द्यायचा. शेजारसंस्कृती भरभक्कम होती. संस्कृतीचे संदर्भ बदलले. दीना शहर बनलं तेव्हा माझे वडील व्यापार करायला लागले. माझ्या वडिलांनी पाहिले की बापू (त्यांचे वडील) तलाठ्यासमोर अंगठा करतात. माझ्या वडिलांनी फारसी भाषा शिकून घेतली. *This is another shoot of the same root.* शहरात येऊनही माझ्या वडिलांनीही म्हशी पाळल्याच. मुलांनी शिकायलाच पाहिजे असा आग्रह धरला. इथं आमचं आकाश बदललं. धर्मश्रद्धा आणि आधुनिक विचार या हिंदोळ्यावर आमचं बालपण गेलं. म्हणूनच माझ्या कवितेत जसा को-पायलट, कार, मोयारसायकल, विमान येते त्याप्रमाणेच गूळ, नदी, जमीन, भुकटी, पाणीही येते. पूर्वजांच्या वर्तनसंस्कृतीत डोकावणे मला आजही आवडते. अर्थात यासाठी पूर्वज म्हणजे कोण हे नीट कळावं लागतं. नात्याने आजी-आजोबा हे तर पूर्वज आहेतच. त्यांचेही धागे होतात. ते धागे आणि आजचे तुमचे-माझे धागे आपल्याला शिकवत असतात. शिक्षणाचे झरे तसे आपल्या आसपास असतातच. फक्त नजर असावी लागते.

कलावंतांच्या काळजाचे ठोके निर्मितीक्षम असतात. त्यासाठी फक्त कान पुरेसे नसतात. कानात प्राण आले तरच आत्मशोध सोपा होऊ शकतो. आजूबाजूला सतत काहीतरी घडत असते. गुलजार या कवीत सगळे घडणे साचत जाते. त्यातूनच एकेक सर बरसते. एकेक धागा सुटा होतो. फाटलेल्या माणुसकीची लक्तरे रावीपार कशी गेली हे सांगताना केवळ गतकाल नसतो. मनाच्या पडद्यावर पडलेले ते एक रसायनच असते. वास्तवाला कठोर सच्चाई जोडता आल्यास जीवनार्थ उलगडतो. शिवाय फुलांच्या माळा गुंफाव्यात तशा संदर्भांच्या सर्व रेषा सतत हाकारतात. त्यावरच सृजनाचा पडदा नक्षी घेऊन येतो. म्हणूनच कालिदास गुप्तांपासून कुसुमाग्रजांपर्यंत, नामदेवांपासून टागोर-शरश्चंद्रांपर्यंत, बिमलदांपासून पंचमपर्यंत प्रत्येकाचा नवनवीन अर्थ

त्यांच्या जीवनातून पाझरतो. चंद्र हा तर गुलजारजींचा पेटंट आहे. वर्षानुवर्षे चंद्र त्यांच्या शब्दातून निथळत असतो. कधीकधी चंद्रच त्यांच्यावर शब्दफुले उधळतो. आजतागायत चंद्रही त्यांनी वाहता पाहिला.

तुकाराम असो की गालिब, गुलजारजींना विराटत्वाची विलक्षण आस असते. फक्त शब्दांनी विराटत्वाची अंबारी पेलता येत नाही याचीही जाणीव ते सांभाळतात. गालिबचा कितीही शोध घेतला तरी प्रत्येक वेळी आपल्याला कोलंबसच व्हावे लागते हे सांगताना गुलजार रंगून जातात.

रोजच्या जगण्यात एकावेळी एका माणसाने किती गोष्टी कराव्यात असा प्रश्न अनेकांना असतो. कलावंतांची गोष्ट जरा निराळीच असते. कविता निभाऊन नेणे ही मुळात फार गुंतागुंतीची व गूढ बाब असते. म्हणजेच कवी असणं सोपं नसतं. गुलजार तर कवीबरोबरच दिग्दर्शक, पटकथालेखक, संगीताचा आस्वादक व चित्रकार अशी आयुष्ये एकाचवेळी पेलत असतात.

नन्हीसी मेरी नज्म
मेरे सामने आकर मुझसे कहती है
मेरे कंधोंपर रख दे
मैं तेरा बोझ उठा दूँ।

ही प्राणप्रतिष्ठा ते सांभाळतात. सगळा आवाका प्राधान्याने गुलजार नावाच्या कवीतून व दिग्दर्शकातून भिडतो. कवितेला शब्द दिलाय की कवितेनेच त्यांना शब्द दिलाय हे नेमकं समजायच्या आतच जगण्याचा पसारा समोर येतो. त्यांची गाणी ऐकतानाही हीच सळसळ चैतन्यासही पाझरते.

तशी आमची खूप चर्चा व्हायची. वेळेची, कामाची दडपणे नेहमीच असायची. तरीही रोजचे जग बाजूला ठेऊन मी या गप्पागोष्टींना उत्सुक असायचो. धागेच्या लेखनात जी कमतरता असेल ती माझी आहे. जो कस असेल तो गुलजारजींचा. वाचक हे धागे सतत सोबतीला ठेवतील असा विश्वास वाटतो.

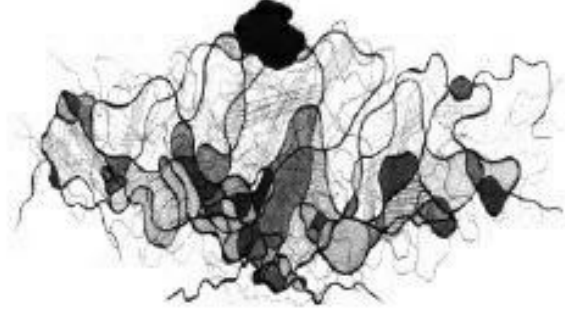
सुनील मेहतांचे विशेष आभार मी मानायला हवेत. त्यांच्या हट्टामुळेच मी चार शब्द इथे चालू शकलो.

— अनंत दीक्षित

अनुक्रमणिका

मुखपृष्ठ
शीर्षक
स्वायत्तता
समर्पित
नवी वीण, नवी रचना
माणूस मंगल आहे
त्या मुलांची आठवण ठेवा
कवितेशी रुजवात
आत्मशोधाच्या वाटेवर
मनाची गुढी अधिक उंच करा
भाषा ऐकणारा श्रीमंत पंडित
बाग फुलवता आली नाही तरी..
एका सुईने सगळी गरिबी कशी शिवायची!
माणूस म्हणजेच एक आकाश
सुटी म्हणजेच शिक्षणाचा झरा
मुलांकडून शिकावे असे खूप असते
पावसाचे कोसळणे... लष्करी हल्ला...
पाऊस... सृष्टीची भाषाच
एक कविता नदीत पडली
मुळं आमची आणि कवितेचीही...
कलावंतांचं जगणं
दहशतवाद... शेतात उगवत नसतो...
आजची ताजी बातमी
दिवे झळाळत असताना निरांजनही सांभाळा...
जाणिवेचा दिवा तेवत ठेवायचा तर...
माझी मुंबई अन्... सृजनाचा हाकारा
तरीही विणत रहा... लपेटत रहा
तरीही विणत रहा... लपेटत रहा

मागील पृष्ठ

नवी वीण, नवी रचना

भर उकाड्यात वाऱ्याची झुळूक येते. मन क्षणभर सुखावते. वारा घन असतो. वाऱ्यात मन असते. वारा भावना घेऊन येतो. काही भावना निर्माण करतो. वारा विचारांचाही असतो. मांगल्याचाही असतो. विनाशाचाही असतो. माणसाच्या गाभाऱ्यात सतत वारा वाहता असतो. घटना, विचारांनी गाभारा हालता राहतो. एकेक कोसला आकाराला येतो. कविता, चित्रपट, कथालेखन अशा फांद्यांवर मी हुंदडत असतो. मनाच्या घरट्यातील सूर बरोबर असतात. या सुरांचे किंवा बेसुरांचे धागे बनतात. कोणाकडे धागे असोत, वैशिष्ट्यांचा साज प्रत्येकाला असतो. धागा सुटा असतो. स्वतंत्र किंवा एकमेकांत गुतलेला असतो. धाग्यांचीच वीण तयार होते. धाग्यांना आत्मरूप असतं. रंग, गंध, आकारही असतो. कधी यातलं काहीच नसतं. पण धागा असतोच. गुंफत जाणे किंवा उसवणे काहीही घडू शकतं. धाग्यांचं एक तरी टोक माणसाच्या हाती असतं... असावं. कारण कधी कधी गुंता होतो. गुंता सोडवायचा असतो. त्यासाठी उसवाउसव चालते. धागा उसवा, गुंता सोडवा, मजा असते. धाग्याची गंमतच असते. गुंता झालाच तर एक टोक धरून एकेक धागा सोडवायला लागा. गुंता सुटण्यासाठी एक तरी धागा असावा लागतो. हाती आलेल्या धाग्यानं नवी वीण सुरू करता येते. नवी रचना जीवनाच्या धाग्यांतूनच साकारत जाते. जीवन किंवा धागा शून्यातून येत नाही. मला माझीच कविता आठवते...

जब भी धागा तूट गया
या खत्म हुआ
और सिरा जोड़ दे उस में
आगे बुनने लगते हो

सारी गर्दी साफ नजर आती है यहाँ से...

ही संपूर्ण कविता नव्हे. आठवेल तसा धागा दिलाय.

आपल्या या संवादरूपी लेखनात विणकर कोण? तुम्ही की मी? मला वाटतं धागाही तुमचा अन् वीणही तुमची. जीवनातही असेच आडवे-उभे धागे असतात; पण आजच्या जगण्यात धाग्याचं एखादं टोक हाती येणं कठीण झालंय. माझ्यासारख्या साध्या माणसाचा हा तरंग आहे. धागे सुटे सुटे आहेत; पण वाचणारा सूत्रधार आहे. गुंडाळा, गुंता, विणकाम सारंच मला पक्कं अवगत नाही; पण माणसांच्या संबंधात श्वासांचं एक सातत्य असतं. याच श्वासांचे धागे तयार होतात. एखादा रस्ता असतो. त्यावरून जाणाऱ्यांकडे आपापला श्वास असतो म्हणून रस्ता सजीव होतो. मनावर, भावनांवर प्रत्येकाचं नीट नियंत्रण नसतं. प्रतिक्रिया येतात. त्यांचं येणं आतून की बाहेरून, यालाही अनेकदा निर्णायक महत्त्व असतं. प्रतिक्रिया वगळून चालणारं जग फार थोडं असतं.

माणसाला मनाची साफसफाई आवश्यक असते. त्याची रीत किंवा तपशील वकुबानुसार ठरतात. मनात गोंधळ असला तर धाग्यांचा गुंता झाला आहे, एवढं तरी लक्षात घ्यावं. धागा विचारांचा की भावनांचा, यावरही गुंत्याचं गुंतापण अवलंबून असतं. काहीही असलं तरी धागा विचारांचा असलेला बरा. भावनांची गुंतागुंत सैल करायला देखील विचारांचा आधार मिळू शकतो. असं विचारानं चाललं की जाणिव तयार होऊ लागतात. मन, बुद्धी, भावनांचा गुंतावळा मोकळा करायला एक अत्युच्च जाणीव ज्याला त्याला बांधावी लागते. बांधकामाला जसा भूखंड लागतो त्याचप्रमाणे जाणीवबांधणीला मनाचं एक वेगळं रसायन शिखणातून, संस्कारातून, डोळसपणातून उगवावं लागतं.

मी एवढं बोलल्यामुळे कोणाला असंही वाटू शकेल, की माझ्याकडे ज्ञान किंवा प्रश्नांची उत्तरं आहेत. तसं माझ्याकडे कशाचंही उत्तर वगैरे नाही. असलेच तर काही धागे आहेत. तसे ते प्रत्येकाकडे असतात. मुळात धागा माझाही नसतो. तसा तो कोणाचाही नसतो; पण कोणापर्यंत तरी जायला धागा लागतोच.

परवा एक गंमत झाली. खेड्यातल्या जीवनावर चर्चा चाललेली. अर्थातच त्यात खेड्यातला कुणी नव्हता; पण विचारांचं, घटनांचं, संवेदनांचं एक चलनवलन रंगत होतं. मी खेड्यातून आलेला. खेडी ओस तर शहरात गर्दी, असा एक धागा ठळक झाला. मी गुंता मनातच सोडवत होतो. खेड्यात आता रोजगार उरला नाही. पूर्वी खेड्यातील प्रत्येक कुटुंबाकडे काही ना काही जमीन असायची. कुटुंबाला पोसायला जमीन पुरेशी ठरायची. कुटुंबाचं पोट भरलेलं असायचं. दिवसापाठोपाठ दिवस जाताना अनेक कुटुंबांची जमीन कमी व्हायला लागली. जमिनीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्याही वाढली; पण दरडोई जमीन मात्र कमी

झाली. आता जमीन आहे तेवढीही राहिली नाही. कुटुंब मात्र वाढलं. त्यामुळे कुटुंबाला काहीही पुरेना. १९४७ ला आपण ४० कोटी होतो. गेल्या ५२ वर्षांत आपण शंभर कोटीवर गेलो. कुटुंबात दहा माणसांची जागा पन्नासांनी घेतली. धरणीमाय ओझ्यानं आकसली. लोकांना वाटते जमीनच कमी झाली. खरं तर जमीन कमी नाही. वापरणारे वाढले. जमीन आहे तेवढीच राहूनही तिच्या पालनपोषणात मात्र कमी आली. खतं पुरेनात. काहींना परवडेनात. आजूबाजूची झाडं तोडली जाऊ लागली. पाऊस पडतो; पण जिरवायची पुरेशी सोय नाही. पाऊस वाहून जातो. धूप वाढली. पडजमीनही वाढली. थोड्या जमिनीतही वारंवार तेच ते पेरलं जाऊ लागलं. पैशाचं पीक हाच केंद्रबिंदू झाला. पूर्वी मोहरीची शेतं असायची. आता सोयाबीन वाढलंय. पूर्वी वर्षातून दोनदा पीक निघायचं. आता पेरा वाढला. काही ठिकाणी तर पाच पाच वेळा पेरा होतो. उत्पन्न पुरेनासं झालं की खेड्यातली माणसं शहराकडे स्थलांतर करू लागली. त्यांनी दुसरं काय करायला हवं होतं? एकीकडे ही स्थिती असतानाच शेतजमिनीवर कारखाने उतरू लागले. शेतीची जागा अनेक अर्थानी कारखान्यांनी व्यापली. शेतीला देखील कारखान्याचं रूप देण्याचा प्रयत्न झाला. सोयाबीन किंवा ऊस एवढंच उत्पादन घेणं हादेखील एक-एक कारखानाच म्हणायला पाहिजे. शेतीचा धागा कारखान्याशी, पैशाशी जोडण्याचा आटापिटा झाला. ज्या जमिनीतून पीक उगवायचं तिथून पैसा उगवला नाही तर आपली तड लागणार नाही, ही तगमग वाढली. जमीन आपल्या किमती घेऊन आकाशाला भिडली. जमिनीचे भावही वाढले. जमिनीची मशागत ही सोपी गोष्ट राहिली नाही, शेतीचा मालक बघताबघता मजुरांच्या तांड्यात दाखल झाला. हे सारं व्यवस्थेचं दुष्फल आहे. मध्ययुगीन शोषणाचं हे भांडवली भावंडं होय. यामुळे कुटुंब दुभंगणारच.

यावर कोणी म्हणेल, तुमचा हा धागा आम्हाला बुचकळ्यात टाकतोय. कुणाला वाटेल नीति हरवली म्हणून असं चाललंय. कोणी परिस्थितीचं पाप मूल्यहीनतेच्या खुंटीवर टांगतील; पण मला वाटतं मूल्य बदलत आहेत. परिस्थितीची ही अटळता आहे. १९६० ते ७० या दशकात विमानानं कोणी आल्यास हार घेऊन जायची पद्धत होती. कोणीकोणी तर फोटोही काढत. आज असं विमानतळावर घडलंच तर त्याला मागासलेला मानण्यात येतं. बदल अनिवार्य असतात. ते स्वीकारायला नकोत का? परिस्थितीचा रेटाच असा असतो, की काही बदल अटळ ठरतात. एखाद्याची आवड-निवड काहीही असो; औद्योगिकरणानं निर्माण होणारं जग स्वीकारावं लागलं. जुन्याच मूल्यांना चिकटणार आणि जग बदलण्याची भाषा करणारं... हे कसं शक्य आहे. शतकापूर्वीची सोडाच... २५ वर्षांपूर्वीची मूल्यरचना आज बदलली

आहे. समाज परिवर्तनशील असतो. तुम्ही स्थिर किंवा तटस्थ कसं राहणार? जीवनप्रक्रिया अशी गुंतागुंतीचीच असते. जीवनमूल्यं हाच विकासाचा महत्त्वाचा धागा असतो. वास्तवाचं अचूक आकलन म्हणजेच संस्कृतीचा विकासटप्पा असतो. परिस्थितीतलं अटळ वास्तव स्वीकारलं म्हणून घाबरून जायचं काय कारण आहे?

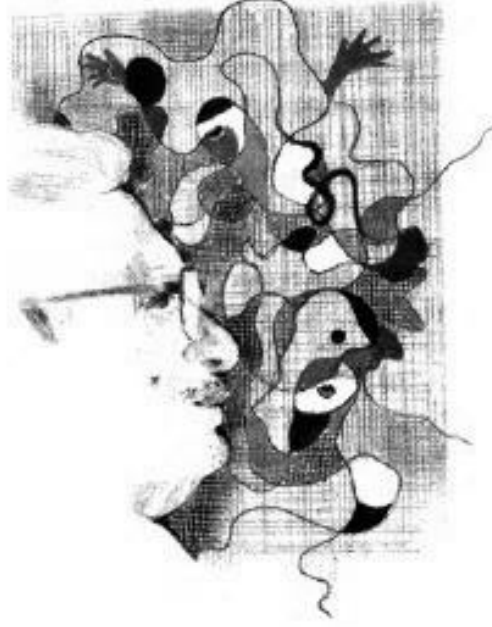
जो समाज बदलाचा स्वीकार करणार नाही त्याचा विकास खुंटेल. बदलाला त्याची गती असते. बदल कोणा एकाच्या मर्जीवर अवलंबून नसतो. आपल्याला जर रस्ता सोडायचा नसेल तर चालायला हवं. गती सांभाळावी लागेल. नव्या पिढीत बदल स्वीकारायची तयारी असते. कारण त्यांना वाढ हवी असते.

बदल बहुपदरी असतात. बदलाचे हेतूही पाहावेत. काही बदल आपल्यातून निर्माण होतात. काही बाहेरून येतात. आनंद शंकरने बॅले केले. मला असं वाटतं, की आपल्या पारंपरिक नृत्यसंगीताचं ते एक विकसित एक्स्टेंशन संभवू शकतं. मात्र नक्कल व विकास, यातला फरक कळलाच पाहिजे.

बदलामागं प्रेरणा असतात. रवी शंकर पारंपरिक अभिजात भारतीय संगीत देतात. पाश्चात्य पद्धतीचंही संगीत हाताळतात. हेही धागे गुंत्यात अडकवायचं कारण नाही. स्वच्छ मनानं आनंद, निर्मिती, कला यातल्या परंपरा व बदल घासून-पुसून घ्यायला हवेत.

माणूस मंगल आहे

“आमचं सारं धुळीला मिळालंय,” असं घराघरांत काही वडीलधारी मंडळी कुणाला ना कुणाला ऐकवत असतात. कधी त्यात सत्यांश, कधी अर्धसत्य तर कधी पूर्ण नकारात्मक प्रतिक्रिया म्हणतात. आपला आपण शांतपणे विचार करून निवडून-पाखडून काळ हाताळायचा असतो. काळाला सर्व दिशांची वळणे खुली असतात. परिस्थिती सतत बदलत असते. आभाळाचे रंग जर सतत बदलतात, तर परिस्थिती का नाही बदलणार, अशी वृत्ती जोपासणे म्हणजेच किरणांचा पहारा असतो. साधं ढोबळ पण भडक उदाहरण पाहू. नवी पिढी जेव्हा रॉक अँड रोल करायला लागली तेव्हा काही जण खेकसून म्हणायचे, “काय विकृतासारखे नाचून राहिलेत.” या दोन्ही कृतींना चांगलं किंवा वाईट म्हणण्याची काहीना घाई असते. आमच्यामध्ये जे होतं ते तुमच्यात उतरलं नाही, असा हट्टाग्रह त्यात असतो. कधी तो खराही असू शकतो. पण सगळे बदल रांगेने येत नसतात. रांग तोडून मुलं सरसावतात तसा काही बदलांचा स्वभाव असतो. आपल्याच मुलात सगळ्या गोष्टी आपल्यासारख्याच उतरतात, असं नाही. यातही बरं-वाईट असणारच. बदल कोण थांबवू शकेल, काळाला कोण रोखणार, यांसारख्या प्रश्नांचे वेटोळे सतत घोंगावत असते. बदलाचं असं असतं, की काही आपल्यातून निर्माण होतात, काही बाहेरून येतात. आतून येणारे बदल ही वाढदिशा

असते. बाहेरून येतात त्यात नक्कल असते. काळाच्या मुद्रेवर अस्सल टिकते. बदलामागे अनेक प्रकारच्या प्रेरणा काम करीत असतात. म्हणूनच बदल ही गरजही असते. आपण सतत डोळसपणे मागे वळून पाहिलं तर आपल्याला पुढचे पाऊल टाकता येईल. बदलाची नाळ विकासाशी जोडलेली असायला हवी. आपल्यातीलसुद्धा बदल एका रात्रीत घडून आलेले नाहीत. काळाच्या ओघात समाजात बदल खूप येऊन गेले. किती पचवले याला विशेष महत्त्व राहिलं.

आजच्या परिस्थितीचं वर्णन विविधांगी आहे. तुम्ही क्रांतीच्या तोंडावर उभे आहात, असं कोणी म्हणतं. माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेट, गती हे शब्द सर्वदूर स्थिरस्थावर झाले आहेत. साधनांच्या विकासातच आपल्या सर्व दिशा आहेत, अशी एक मानसिकता वाढली आहे. कल्पना थिटी पडावी एवढा वेग सर्वत्र आलाय. आपण गाडीत बसतो. गाडी वेग घेते. आपणही गती घेतो. गाडीच्या आत बसणाऱ्यांपेक्षाही बाहेरच्यांना गती जास्त जाणवते.

या गतीची एक विचित्र सावली आपल्या रोजच्या जगण्यावर पसरली आहे. शांतपणे जेवणारी माणसं अभवानेच दिसतात. शहरात तर फास्ट-फूड नित्याचं झालंय. त्यात चव दुय्यम ठरते. गरजेला अधिक प्राधान्य येतं. गाडीतून उतरायचं. वसवस खायचं. निघून जायचं. शेजारी कोण आहे याचंही भान हरवलंय. सिनेमाचंही असंच झालंय. संगतवार मांडणी पाहायला म्हणे वेळ नाही. मारझोड पाहायची. जय-पराजयाची निशाणे मनात मिरवायची. अर्थात हाही एक टप्पा आहे. आपण यातून नक्की बाहेर पडू.

बदलाची सुचिन्हेही याच समाजाला धारण करावी लागतील. कारण गुंतागुंतीचे धागे सोडवणं हीच बदलाची खरी प्रेरणा संभवते. पण या गदारोळात पंचाची कामगिरी जाणिवांकडे असते. जाणिवांचं पालनपोषण करीत बदल पेलायला पाहिजेत. आपणच आपले सूत्रधार, हे जाणिवेचं पहिलं पाऊल असावं लागतं.

लोकसंख्येसारखा विषय घ्या. शिक्षण, स्वातंत्र्य, इच्छा याबाबतच्या जाणिवा न वाढविता केवळ अरण्यरुदन करणं म्हणजे क्रियाशीलता नव्हे. स्त्रीच्या इच्छेचा आदर किती घरांमध्ये होतो? तिच्या इच्छेनं मुलं थोडीच जन्मतात? मुली झाल्या म्हणून घटस्फोट देणारी माणसंही, लोकशाही राजकारणाच्या अधःपतनावर विलाप करीत असतात. मुलगी होण्यात स्त्रीचा काय दोष? विज्ञानानं हे सिद्ध केलंय, की मुलगा की मुलगी हे पुरुषांवर अवलंबून असतं. पण याविषयीची जाणीव शिक्षणातून पाझरली नाही. परिणामी चित्रपटातही असेच संवाद येतात. मुलीला जन्म दिला म्हणून घटस्फोट या आशयाची लंबीचौडी वाक्ये मी चित्रपटात पाहिली आहेत. (निकल जा कूलटा... जो एक लडका न दे

सकी... वगैरे.) कोणी लिहिल्या या कथा? कोण लिहितो असे संवाद? अशिक्षित की अडाणी? मला तर प्रामाणिकपणे असं वाटतं, की सुशिक्षितांच्या मानसिक जाणिवा बदलेपर्यंत बदलाला अर्थ येण्यात अडथळे येतच राहणार. जिला सगळं सहन करायचं असतं तिची इच्छा पाहण्याचा विचार वाढला पाहिजे. म्हणूनच स्त्रीविषयक प्रश्नांसंबंधीची पुरुषांची जाणीव हा समाजाच्या प्रवासातला एक महत्त्वाचा भाग आहे. याला नाव काही असो. कोणी आध्यात्मिक, नैतिक, वैज्ञानिक काहीही म्हणो. प्रश्न सोडविण्याची इच्छा असेल तर मुळापासून प्रयत्न करायला पाहिजेत. कर्ज फेडायचे असेल तर व्याज देऊन सुरवात करावी. कधी तरी मुद्दलही द्यावे लागेल. तरच कर्जाचं ओझं संपतं, ही बाब नैतिकतेला मान्य होते. मुलं होणं ही ईश्वराची कृपा की माणसाची, हे एकदा पक्कं ठसायला हवं. या अर्थानं जाणिवांना सामाजिक आशय देणारी छोटी-मोठी कृती कुवतीनुसार करीत राहण्यानेही बदलाला विकासाची दिशा देता येईल.

माणूस आज भंगलेला आहे (केवळ दुभंगलेला नव्हे). तो बाहेरचं जग पाहतो. तिथल्या हाका त्याच्या कानावर पडतात. घरात मात्र शोषणच सुरू असतं. शोषणाचं व्यसन सर्वाधिक घातक असतं. परिणामी प्रश्नांची जागृती हादेखील कधीकधी व्यवसाय बनू शकतो. आपण अक्षरांचे साक्षर करीत फिरत असतो. भाव-भावनांच्या साक्षरतेचा प्रश्न अजून गुंतागुंतीचाच आहे. हे धागे मुक्त करण्याचा प्रयास गतिमान करायला पाहिजे. उपदेशाने वरून घेतलेल्या औषधाचं काम होऊ शकतं. आपल्याला आतून शुचिता आवश्यक आहे.

साधी हस्ताक्षरांची गोष्ट पहा. हस्ताक्षर उत्तम असणं नक्कीच चांगलं. गिचमीड अक्षर कधीकधी लिहिणाऱ्यालाही ओळखता येत नाही. परंतु अक्षराचा व शैक्षणिक जाणिवांचा संबंध जोडण्यापर्यंत मंडळी बोलत असतात. अक्षर हे प्रकरण माझ्या मते इंग्रजांनी आपल्याकडे घुसवले. त्यांना आपल्यातून फक्त कारकून करायचे होते. अगदी स्पष्टच निरीक्षणानं बोलायचं तर शेक्सपिअरचं हस्ताक्षर पाहा. त्याचं त्यालाही अक्षर ओळखता येणार नाही. शब्दार्थ, भाषेचा आशय व दिशा महत्त्वाची की फक्त हस्ताक्षर वळणदार हवं हा आग्रह मोलाचा? साहेबाचं अक्षर कसंही चालायचं. भारतीयांचं मात्र वळणदारच हवं. हाच शोषणाचा प्रवास असतो. परिणामी सुलेखनाला गुण देण्याला अवास्तव महत्त्व आपण देत राहिलो.

असं थोडं वेगळं बोललं की माणसं रागावतात. सुंदर हस्ताक्षराचं मूल्य यांना समजत नाही, असे फटकारे लगावतात. मलाही हस्ताक्षर सुंदरच असावं, असं वाटतं. पण संस्कृती वरवरच्या धाग्यांनी विणता येत नाही. वरवरचे धागेच गुंता वाढवितात. संस्कृती म्हणजे सभ्यता. तिचा विकास

नैतिकतेतूनच होतो. नैतिकता कालसापेक्षही असते. आपण आपल्या संवेदनांना कोरडेपणाने जखडू देता कामा नये, म्हणजे झालं.

त्या मुलांची आठवण ठेवा

जिकडे-तिकडे गुजरातच्या भूकंपावर चर्चा सुरू आहे. मीही माझ्या काळजातील उलथापालथीला वाट करून देऊ इच्छितो. प्रजासत्ताकदिनी जेव्हा मी दूरदर्शनवर ऐकलं, की शंभर ते दीडशे मृत्यू झाले असावेत, त्याच क्षणी मला प्रचंड भीतीने घेरले. मृत्यूची मोजणी (काऊंट डाऊन) सुरू झाली. वस्तुस्थितीने मनाचा थरकाप उडाला. तासातासाने आकडा वाढणार, हे स्पष्ट झाले. सकाळी, दुपारी, संध्याकाळी, रात्री मी दूरदर्शनसमोर बसून राहिलो. संध्याकाळी आणि रात्री उशिरापर्यंत भीतीने पुरा दडपून गेलो. माझ्याबरोबर त्या रात्री फक्त भीती होती. कारण मला फक्त बातमी ऐकायची नव्हती. बातमी आपण फक्त वाचत किंवा ऐकत नसतो; बातमीने आपल्या अंतःकरणाचे चलनवलन बांधले जाते. बातमी बाहेर काही निर्माण करीत असेलही; त्यापेक्षाही आपल्या आतमध्ये जास्त निर्माण होते. किल्लारीला किती वर्षे झाली? अगदी कालपरवाच तो हाहाकार आपण अनुभवला. अशा संकटांना नैसर्गिक संकटे म्हटले जाते. मला वाटते, ही निसर्गाची संकटे असतात. (नैसर्गिक नव्हे.) माणसानेच निर्माण केलेली ही निसर्गाची संकटे आहेत. आम्ही पृथ्वीशी कसे वागतो आहोत? जमिनीशी आपण खेळ मांडलाय. त्याचा

हा परिणाम आहे. आपण पर्यावरण खराब केले तर त्याचे परिणाम होणारच. आपली जंगलं, समुद्रकिनारे, आपल्या खाड्या जर प्रदूषित झाल्या नसत्या तर ही अवस्था आली नसती. गुजरातमधील भूकंपग्रस्त खेडी पाहा. काही दिवस होऊनही अजून अनेक खेड्यांपर्यंत आपण पोचू शकलेलो नाही. याचा अर्थ सामाजिक प्रशासनाचा आपण गांभीर्याने विचार केलेला नाही. आपण सर्व लोकांपर्यंत पोहोचतही नाही. रस्ते तुटले, पूल दुभंगले. ठीक आहे; परंतु भूजच्या जवळही आपण पोचलो नाही. भूज गाव तसे मोठे आहे. महत्त्वाचे केंद्र आहे ते. आपण जमिनीचीही उपेक्षा करतो अन् जमिनीवरच्या माणसांकडेही दुर्लक्ष करतो.

मुलांच्या शोकांतानं काळीज हादरून गेलं आहे. मुलांचा तो सुटीचा दिवस होता. शाळा बंद होती; परंतु २६ जानेवारी हा आपला राष्ट्रीय दिवस. मुलं केवढ्या उत्साहात निघाली असतील. गणवेश घालून, बुटाची लेस आईकडून बांधून घेऊन हातात तिरंगा घेऊन गेलेली मुलं कुठं पोचली? मला वाटतं, त्या दिवशी या मुलांनी प्रजासत्ताकदिनाला आपलं रक्त समर्पित केलं. आता तरी भारतीय म्हणून मुलांचा विचार करा ना! काही मुलं-मुली सायन्सचं प्रॅक्टिकल होतं म्हणून गेली. जी मुलं हातात तिरंगा घेऊन मिरवणुकीनं रस्त्यावरून जात होती, त्यांच्यावर दोन्ही बाजूंच्या इमारती कोसळल्या. मला वाटतं, यापुढे गुजरातच्या या निष्पाप मुलांचं प्रत्येक २६ जानेवारीला देशानं स्मरण ठेवायला पाहिजे. अत्यंत पवित्र व निरागस रक्त या दिवशी मातीत घुसमटलं. ते भ्रष्ट रक्त नव्हतं. काळ्या बाजाराशी संबंधित नव्हतं. सारा भारत या सर्व मृत्यूंची कशी दखल घेणार आहे, या प्रश्नानंही मी अस्वस्थ आहे.

साधी मदतीची गोष्ट पाहा. आम्ही आसामला भूकंपाच्या वेळी मदत पाठविली. ती गरजूंपर्यंत पोचली की नाही, याची आम्हाला हमी वाटत नाही. भोपाळला एक अपंगांची संस्था आहे. गारुशी तिचं नाव. त्यांचं मी काम करतो. आजच सकाळी आम्ही या संस्थेतर्फे गुजरातला कपडे पाठविले. मनात कधी कधी विचार येतो, पैसा किती गरजूंपर्यंत पोचतो? धान्य पाठविलं तर रस्त्यातच गायब होत नसेल ना? कोणत्या तरी पातळीवर माणसानं विश्वास भक्कम करायला पाहिजे. या वेळी मी माझ्या मित्रांना सांगणार आहे, की तुमचा निधी 'सकाळ'कडे पाठवा. लोकांपर्यंत मदत पोचण्याचं ते विश्वासू साधन आहे.

आपण लोकांना जागं करायला पाहिजे. गुजरातपासून काहीतरी शिका. नोटीस पाठवून संकट कधीच येत नसतं. आपल्याला आठवत असेल, एकदा यमुनेत मुलांची बस कोसळली, त्यानंतर पूल चेक करायला सुरवात झाली. नंतर मुलांची प्रत्येक बस तपासली जाऊ लागली; परंतु इतर बसचा कधी विचार झाला का? मुलांची बस

तपासली की काम झालं का? बसची स्थिती, रस्ते, प्रवासी, प्रदूषण या सर्वांचा विचार करून तपासणी व्हायला पाहिजे; पण तसं घडत नाही. मधू दंडवते म्हणतात त्याप्रमाणे आपण अग्निशामक दलाची दृष्टी सांभाळतो. ऑटोरिक्षात मुलं क्वचित कोंबली जातात. ‘आग लागली की आम्हाला फोन करा,’ असं अग्निशामक दल सांगतं; पण आग कधीच सांगूनसवरून येत नसते. आपण सतत तयार राहा, अशी दृष्टी सर्वत्र बांधायला पाहिजे.

आपला भारत भावनाशील आहे; परंतु भावनाशीलतेला सातत्य नाही. भावना टिकाऊ राहत नाहीत. कठीण प्रसंग आला की सगळे एकत्र येतात; तेवढ्याच लवकर विघटित होतात. किल्लारीचेच पाहा. चार-पाच महिने किल्लारी मनात राहिली. नंतर कोणी किल्लारीला गेलंय का? लोकांचं संपूर्ण पुनर्वसन झालं की नाही, हे पाहणारे फार थोडे लोक उरले. असं होऊ देऊ नका. कोणाला मजाक वाटेल; पण समजा या काळात माझं लग्न झालं असतं तर मी ते पुढं ढकललं असतं किंवा रजिस्ट्रारकडे जाऊन नोंदणी विवाह केला असता. गुजरातची स्थिती पाहता, प्रत्येक नागरिकाला व्यक्तिगत पातळीवरही काही संयम, त्याग करावा लागेल. या क्षणी गुजरातसाठी भक्कम ऐक्य हवं. गुजरातचं मनोधैर्य वाढेल, त्यांचा जगण्यावरचा विश्वास पुनर्स्थापित होईल, असं काम करायला पाहिजे.

आज सकाळीच मला एका मित्राचा फोन आला. तो म्हणाला, “घाला पडला तेव्हा आघातानं चर्च, मंदिर, मशीद काहीही पाहिलं नाही.” फक्त मरणच असं असू नये. माणूसही असा असावा, तरच मरणाला थोपविता येईल. कोण कुणाचा नातवाईक आहे, हे मृत्यूनं पाहिलं का? कोणी मंदिरात आहे की चर्चमध्ये याची दखलही मृत्यूनं घेतली नाही. सर्व काही गाडलं गेलं. एवढ्या अफाट संख्येनं श्वास भुईसपाट झाले. यातून काय उगवणार आहे, हे माणसावर अवलंबून आहे. माणसानं अधिक माणूस होण्याची गरज आहे.

माझी मुलीने म्हणजे बोस्कीने मला सांगितलं, की भूकंपप्रवण भाग कोणकोणता आहे, याची माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. त्या गावांची नावं सांगून मी घबराट निर्माण करू इच्छित नाही; पण महाराष्ट्रानं पुन्हा अधिक जागरूक राहायला पाहिजे. प्रचंड तंत्रज्ञान-विज्ञान आपल्याकडे आहे; पण निसर्गाची काळजी घेण्याबाबत आपण बधीर आहोत. जपानचं उदाहरण पाहा. उशाला भूकंप घेऊन ते जगतात. आपण अजूनही पुराची व्यवस्था लावू शकत नाही. ओरिसाचं काय झालं? इतकंच कशाला, कोयनेत भूकंप झाला तेव्हा मी कोयनेला जाऊन आलोय. त्यानंतर आजतागायत त्याबाबत काय काय घडलं याचं परीक्षण करायला पाहिजे. भूकंपाच्या रात्री जागून काढायच्या नसतील, व्यक्तीपासून संस्थांपर्यंत

जागरुकता सांभाळा, कारण काळ कठीण आहे.

कवितेशी रुजवात

परवा माझ्याच काही कविता मी चाळत बसलो होतो. कवितेचे येणे मोठे विलक्षण असते. मी विचार करीत होतो, की खरंच माझ्यावर कोणाचा प्रभाव आहे? एकेक धागा ठळक व्हायला लागला. मला वाटतं, की अशा परिघावर धागा सुटा-सुटा करता येणं कठीण आहे. तुम्ही जेव्हा खूप वाचता, तेव्हा रिचवण्याची रुजवात नकळत सुरू झालेली असते. खूप वाचन झाल्यानंतर आणि भरपूर लिहून झाल्यानंतर कुठंतरी काही शोध घेता येणं शक्य असतं. अर्थात, जाणिवेच्या पातळीवर असा शोध कठीण असतो.

माझ्यापुरतं बोलायचं, तर अगदी आयुष्याच्या सुरवातीलाच मला कवितेचा लळा लागला. तो कसा लागला? तर मराठीत ज्याला भेंड्या खेळणे (बैताबाजी – अंताक्षरी) म्हणतात, तिथं आतून फुलणं झालं. शाळेत आम्ही भेंड्या खेळायचो. मुजीबूर रहमान नावाचे एक मौलवीसाहेब होते. ते म्हणायचे, “शब्दांवर नीट लक्ष ठेवा” माझ्या विरोधी गटात अकबर रशीद नावाचा मुलगा होता. त्याला भरपूर शेर पाठ असायचे. मला त्याचा फार हेवा वाटायचा. समजा, ‘प’ किंवा ‘आ’ या शब्दावर शेर म्हणायचा आहे. अशा वेळी एका वेळी तीन-तीन शेर रशीद म्हणायचा. गाणी फोडू नकोस, असा आम्ही हट्ट करायचो. माझ्याबरोबर आणखी मुलं असायची. त्यात आम्ही बनवाबनवीही करीत असू. म्हणजे, जिंदगी तेरा क्या पत्ता है, ही एकच ओळ नंतर पुढे ऐ

जिंदगी तेरा क्या पत्ता है, अशी म्हणून टाकायची. मग मौलवीसाहेब म्हणायचे, “शेर का वजन ठीक नहीं है।” मग आम्ही पकडले जायचो. यातून एक रस्ता मी शोधला. तो म्हणजे, स्वतःच शेर तयार करायचा. तो लवकर तयार व्हायचा. या खेळात कविता आठवणीत राहायच्या. त्यातूनच त्यांचा अर्थ आणि रस मनात झिरपायचा. वय वाढलं, भेंड्या संपल्या; पण कविता मनात रुजल्या.

पूजा करणाऱ्यांना मी नेहमी म्हणत असे, की श्लोक पाठ असून काय उपयोग? त्या श्लोकाचा अर्थ तुम्हाला समजतो का? पण आपल्याकडे पद्धतच अशी, की गीतेचा अर्थ समजलाच पाहिजे, असं नाही. गीता पाठ असली, की पुरे. पण त्यामुळे गीतेचा रस आपल्यात झिरपला नाही. गीतेचं संगीत, श्लोकांचा अर्थ जेव्हा आपल्या आत पोहोचतो, तेव्हा खरा प्रवास सुरू होतो. याच भूमिकेतून अनेक उर्दू शेर मी पाठ केले. त्यातून कवितेची मौज कळायला लागली.

माझे थोरले बंधू उर्दू वाचायचे. त्यांच्या पुस्तकांच्या कपाटातून एकदा मी इक्बालचा काव्यसंग्रह घेतला. जोश मलियाबादींचा संग्रह घेतला. गालिब तिथेच भेटला. जिन्यावर बसून मी हे कवितासंग्रह वाचले. काही शेर समजायचे; काही लक्षात राहायचे. हे सर्व काव्यसंग्रह आजही माझ्या कपाटात आहेत. भावाला मी सांगून टाकलं, की आपल्या कपाटातल्या या तीन पुस्तकांची मी चोरी केलीय. आजतागायत ती चोरी सांभाळून ठेवलीय; पण त्यामुळेच उर्दू बोली, उर्दू भाषा व काव्यपंक्ती माझ्यावर अविरत परिणाम करीत राहिल्या. भाषेची मजा तर आलीच. शाळेतच अशी सुरवात झाली. याच काळात मी छोट्या वाचनालयातून पुस्तकं आणू लागलो. एकाच वेळी तीन-चार पुस्तकं आणीत असे. त्यात बहुतेक सगळ्या रहस्यकथा असत. जयराम का छोरा, सुलतान वगैरे पुस्तकं वाचली. त्याही वेळी काही पुस्तकं कोणीच नेत नसे. त्यात टागोर, शरच्चंद्र व मुन्शी प्रेमचंद होते. तो ग्रंथपाल मला हळूहळू अशी न खपणारी पुस्तकं द्यायला लागला. मीही वाचायला लागतो. कुठून कशाचा प्रभाव येईल, हे काही सांगता येत नाही याचा प्रत्यय मला हे धागे उलगडताना येतोय.

बालपणातच सर्वात प्रथम टागोरांचे गार्डीनर मला भेटले. त्यावर टागोरांचे एक स्केच होते. पहिल्या कवितेचे नाव ‘माळी’. अजून ते पुस्तक माझ्याकडे आहे. त्या पुस्तकांचा माझ्यावर एवढा पगडा बसला, की काहीही झालं तरी हे पुस्तक परत द्यायचं नाही, असं मी ठरवलं. मी पुस्तकांच्या देवाणघेवाणीत अशी बेईमानी प्रथमच केली. नंतर शरच्चंद्र वाचले. इथून मी बंगाली साहित्याकडे वळलो. पुढेपुढे त्यात बुडून गेलो. टागोर, शरदचंद्रांपाठोपाठ बंकिमचंद्र भेटले. कोणत्याही दुकानात मी या त्रयीची पुस्तकं शोधू लागलो. मॅट्रिक होण्यापूर्वी मी या तिघांचंही संपूर्ण

साहित्य वाचलं. इथंच कवितेनं माझ्या अंतरंगाची लय पकडली असावी. मला वाटतं, की तशी ही सर्वसाधारण घटना आहे; पण त्यामुळे बुडण्याऐवजी तरंगायला मी शिकलो. कवितेत पोहताना पाण्यासारखाच एकसंधपणा, खोली व वाहतेपणा संवेदनांना बेमालूमपणे बिलगतो.

याच काळात गुरुद्वारामध्ये पंजाबी कवितांशी माझा ऋणानुबंध वाढला. पंजाबीचा प्रभाव नैसर्गिक होता, कारण ती मातृभाषा. तिनेच मला वाढविलं. मेळे मी पाहिले. गुरुगोविंदसिंग किंवा गुरुनानकांच्या जयंतीला अनेक लोकगीतं ऐकली. माझी आई पूजा करायची. एका जागी बसून तिची पूजा होत नसे. भांडी घासताना, धुणं धुताना ती भजन म्हणायची. तिचे गुरुवाणीतले ते शब्द अजून माझ्या कानात आहेत.

म्हणजेच उर्दू, बंगाली, पंजाबी अशा बहुपदरी भाषक वातावरणात मी फुलत होतो. कोणाचा प्रभाव घ्यावा याची मी निवड केली, असं म्हणण्यासारखी स्थिती तेव्हा व आजही मला जाणवत नाही.

आमच्या घराजवळ एक बंगाली कुटुंब राहायचं. त्या घरातली मुलं माझ्या भावाला चिडवायची. चिडवताना ती म्हणायची, 'लोच्चे, दालभात खाच्चे।' या चिडवाचिडवीतही बंगालीची लय मला जाणवायची. पुढेपुढे अगदी अचानकपणे किंवा उत्स्फूर्तपणे अनेक बंगाली मित्र मला मिळाले. बसू, देबू, सलीलदा, शैलेंद्र अशा कितीतरी बंगाली मित्रांनीही मला समृद्ध केलं. कित्येक वर्षे मी बंगाली पद्धतीचे धोतर-शर्ट घालीत असे. बंगाली बोलीशी मी जोडला गेलो. तिचा ध्वनी अतिशय सुंदर असतो; पण बंगाली मित्रांशी बोलताना मी एका मुद्यावर नेहमी चिडत असे. बंगाली म्हणायचे, 'हमारे ठाकूर'. मी म्हणायचो, की ठाकूर फक्त तुमचेच नाहीत; साऱ्या हिंदुस्थानाचे आहेत. बंगाली फक्त तुमचीच कशासाठी मानता? तुम्ही इंग्रजी बोलता, हिंदी बोलता, इंग्लंडची इंग्रजी तुम्ही बोलता का? इंग्रजीदेखील जर सर्व जगाची भाषा आहे, तर मग बंगाली फक्त तुमचीच कशी? टागोर जसे तुमचे आहेत, तसेच माझेही आहेत.

उद्या कोणी महाराष्ट्रीय जर म्हणाला, की आमचे कुसुमाग्रज; हे आमचे काय आहे? कुसुमाग्रज हे साऱ्या भारताचे आहेत. आमची लता मंगेशकर म्हणजे आपल्या सर्व भारतीयांची लता मंगेशकर.

विषयांतर होईल; पण सांगायला पाहिजे. मला गोदावरी पुरस्कार मिळण्यापूर्वीही मी एकदा कुसुमाग्रजांना भेटलो होतो. त्यांच्या 'नटसम्राट'चा माझ्यावर अतिशय प्रभाव पडला. नटसम्राट माझं आवडतं नाटक आहे.

नाटकाचा विषय चाललाय म्हणून सांगतो, की वसंतराव देशपांडे हे माझे आवडते नट होते. मी त्यांना रंगभूमीवर पाहिलं आहे.

मला एकदा विकास देसाईनी सांगितलं, की पु. ल. आणि सुनीताबाई

कवितावाचन करतात, एक कवी दोन तास वाचला जातो, या कल्पनेनंच मी आतून बहरून गेलो. मला जेव्हा ऐकण्याची संधी मिळाली, तेव्हापासून आजपर्यंत मी असं मानलं, की पु. ल. देशपांडे व सुनीताबाई यांना ऐकणं, हा एक अनुभव आहे. अपूर्व अनुभव, लोकांना कवितेच्या मांडीवर या दोघांनी खेळवलंय. पुण्यात मी जेव्हा जात असे, तेव्हा पु. लं. ना मी आवर्जून भेटत असे. पु. लं. चा मुंबईतला बंगला राखीनं घेतला. मी तिला सांगितलं, की हा मोठा आशीर्वाद आहे. पु. लं. च्या छत्राखाली ती राहत्येय.

अगदी अखेरच्या सावल्यांमधलेही पु. ल. मी पाहिले. त्यांना अनुभवताना मला एकेक समज उलगडल्यासारखे वाटायचे.

दिलीप चित्रेनी मराठीत आणलेली कवितेची चळवळही माझ्यावर प्रभाव ठेवून आहे. अर्थात, पहिली गोष्ट माहिती नसेल, तर दुसरी कळणार नाही. त्यामुळे मी मराठी कविताही वाचली.

मी स्वतःलाच सांगत असतो, की मी पंजाबचा आहे. बंगालवर प्रेम करतो. दिल्ली व उत्तर प्रदेशात वाढलो. महाराष्ट्रात राहतो. हीच गोष्ट साहित्यात व भारतीय कवितेत आहे. भारताची कविता समजायची असेल, तर विविध भाषांत काय काय घडतंय, हे समजून घ्यावं लागेल. अनंतमूर्ती, सच्चिदानंद वाचल्यानंतर दक्षिणेची दिशा उजळते. सीताकांत महापात्रांच्या लेखनाने मी भारावून गेलो. एवढा फेरफटका मारला, तरी माझ्या कवितेच्या चेहऱ्यावर बंगालीची झळाळी नक्की आहे. जिभेवर उर्दू, मुळामध्ये पंजाबी, काळजात बंगाली आणि श्वासात मराठी, अशी माझी वीण.

■

आत्मशोध्या वाटेवर

अनेकदा मी स्वतःलाच आत्ममध्ये शोधत असतो. एखादा सामान्य उद्गारही हा आत्मशोध चेतवितो. कोणी तरी एखाद्याला म्हणतो, “तुम्ही फार धार्मिक आहात.” कोण किती धार्मिक आहे, हे ओळखायचं कसं? काहींचे यमनियम अगदी नित्याचे असतात. सकाळी किती वाजता उठायचं, हे ठरून गेलेलं. पूजा करायची. नमाजपठण करायचं. अशी व्रतस्थता अनेकांमध्ये मुरलेली असते. पूजा करता-करताच एखादा नाशता झालाय का, याकडे लक्ष देतो. कोणाचा फोन आला, तर मी निघालोच, अशी एखादी मधूनच सूचना... मध्येच गोळीची आठवण... पुन्हा मंत्रपठण वगैरे. मी स्वतःचा शोध घेताना मलाच विचारतो. ‘मी किती धार्मिक आहे?’

चटकन शेरा मारून रिकामं होणं, हाही एक स्वभाव असतो. अमूक तमूक माणूस जुन्या विचारांचा आहे. अशी वाक्यं तशी सर्वांच्या ओळखीची असतात. कोणी उसळून म्हणतो, “हे गृहस्थ ना... फार आधुनिक आहेत...” या प्रकारे सतत ओढाताण होताना क्वचित एखादा माणूस बाप आहे म्हणून जुनापुराणा, तर एखादा पुत्र आहे म्हणून आधुनिक, अशी सौपी गणितं रंगून जातात. मग मी मलाच विचारतो, की आधुनिकपणाचा पाया तरी काय असतो? काय असावा?

केवळ आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतो म्हणून माणूस आधुनिक ठरतो काय? कोणी संगणक वापरतो, कोणी विमानानं फिरतो. (विमानानं तर कधी कधी स्मगलर किंवा हवाईचाचेही जातात.) चित्रपटाचं संपादन आजकाल आम्ही संगणकावर करतो; परंतु तेवढ्यामुळे आम्ही आधुनिक ठरतो का? तंत्रज्ञानाबाबत अद्ययावत माहिती किंवा ज्ञान असणं, ही एक गोष्ट आहे. परदेशी प्रवास एक महत्त्वाची गोष्ट असते. आधुनिक कपडे म्हणजे जीन्स वगैरे घालणं— एक शैली असू शकते. ऑफिसला अद्ययावत पश्चिमी पोषाख हीदेखील शैली असते. अमेरिकेत तर शॉर्ट्स घालून कार्यालयात बडे-बडे उद्योजक काम करतात; पण हे सर्व वर्णन किंवा शैली कशाची आहे? आपण वेशभूषेचं वर्णन करतो, की माणसाचं?

दृश्यस्वरूप हा माणसाचा एक चेहरा असू शकतो. कधी कधी पॉप संगीत ऐकणं, हाही आधुनिकपणाचा निकष मानला जातो. कधी भारतीय अभिजात संगीत आणि पश्चिमेचं संगीत याच्या मिश्रणाच्या क्षमतेलाही आधुनिक म्हटलं जातं. संगीतकारही आधुनिक किंवा जुने-पुराणे या लेबलखाली सापडतात. माणूस आधुनिक असतो, की फॅशन?

आकाशगंगेचा जरा अभ्यास करा. कालपरवा १६ चंद्र होते; दोन महिन्यांपूर्वी मी असं वाचलं, की १७ चंद्र आहेत. आकाशगंगेची अद्ययावत माहिती माझ्याकडे आहे. यामुळे मी आधुनिक ठरलो का? काही ज्ञानाचे तपशील कळले, एवढ्यावर माणसाला आधुनिकता येते का?

मला शोध घेताना आतून असं जाणवलं, की माहिती, ज्ञान, उपयुक्तता याविषयी समज वाढणं चांगलंच आहे; परंतु अशा अनेक तपशिलाचे आकलन झाल्यानंतर माझ्या वर्तमानात कसा बदल होतो यावर माझी आधुनिकता अवलंबून आहे.

मला माहिती आहे, की नील आर्मस्ट्रॉंग चंद्रावर उतरला. किती वाजता उतरला, हे मी जाणतो. कसा उतरला, कुठे बसला याची मला माहिती आहे. त्यानं कंट्रोल टॉवरशी काय संवाद केले याचीही मला माहिती आहे; पण अजूनही सकाळी घराबाहेर पडताना वेळ शुभ आहे की अशुभ, याचा विचार मी करीत असेन, तर माझी आधुनिकता खरी आहे का? चंद्र, मंगळ, राहू, बृहस्पती यांची दिशा पाहून मी पुढचं पाऊल टाकीत असेन, तर माणूस उजळणार कसा?

ज्ञान झाल्यानं माणूस बदलला का, हा प्रश्न मी मलाच विचारतो. पर्यावरणाची मला जाणीव आहे का? पृथ्वी तापते आहे. सूर्य एका विशिष्ट टप्प्यावर आहे. पर्यावरणातून निर्माण होणारी प्रतिकारशक्ती क्षीण होते आहे. चंद्राविषयी बृहत् ज्ञान असणाऱ्यांना या जाणिवा असतात का? जंगल, दऱ्या, झाडं, पाण्याचे स्रोत आपण उद्ध्वस्त करीत चाललो

आहोत. अर्थात, जगण्याच्या घाईत किंवा शिक्षणाची संधी पर्याप्त न मिळाल्यानं पर्यावरणाच्या जाणिवांपासून अनेक जण दूर असू शकतील. निदान एक तरी झाड मी लावलंय का, एवढा तरी प्रश्न मी मला विचारायला पाहिजे किंवा कोणी एखादं झाड पाडीत असेल, तर ते पाडू नये म्हणून मी काय केलं? मी बंगला बांधताना झाडाची एकही फांदीदेखील तोडू दिली नाही, असं घडलं, की इमारतीचा 'शेप' जाईल म्हणून फांद्या तोडल्या?

ज्ञान ही माझी बांधिलकी नसेल, तर मी आधुनिक होऊ शकेन का? केवळ ज्ञान आहे म्हणून आपोआप बांधिलकी येत नाही. केवळ ज्ञानानं श्रद्धेचा विकास असंभव आहे. रामायण, महाभारताचं मी फक्त वाचन करतो, की त्यातील मूल्यांवर माझा विश्वास आहे? असलाच, तर माझ्या जगण्यात तो अंश पाझरला का?

वाचन, ज्ञान किंवा जाणिवांनी माणसाचं वागणं बदललं; पण आपण अनेकदा शारीर अभिव्यक्तीलाच महत्त्व देतो, की आधुनिकतेचा मनाशी संबंध असतो, ही जाणीवच हरवते. वेषभूषेवर आधुनिकता ठरत नसते. आधुनिक वेषभूषा करूनही काही शतकांपूर्वीची जातीयता आपल्यात असेल, तर आपण आधुनिक कसे? आधुनिक काळाच्या ज्ञानाची गती सापडली किंवा पकडली, तर ठीकच आहे. आधुनिक सुविधांचा वापर सहजपणे करावा, ही चांगली गोष्ट आहे; पण तरीही मी मला विचारतो, की मनानं आपण आज नेमक्या कितव्या शतकात आहोत? शारीरिकदृष्ट्या मी २१ व्या शतकात आहे; पण आमच्या मनाची साक्षरता किंवा शिक्षण पाहता आपल्याला शिकायला खूप वेळ लागतो आहे, हेच खरं म्हणावं लागेल. शेवटी शिकणं म्हणजे तरी काय? एकूण व्यक्तिमत्त्वाचाच शिकणं हा एक महत्त्वाचा घटक असतो.

थोडंसं उलट्या बाजूनं या चर्चेकडे पाहू. समजा, मी जुनापुराणा आहे, असं कोणी म्हटलं किंवा मला जाणवलं; परंतु जुना-पुराणा म्हणजे तरी काय? केवळ धोतर-शर्ट घातला म्हणून माणूस पुराणमतवादी असू शकतो का?

मी माझा शोध घेताना विचारतो, की मी किती स्वतंत्र वृत्तीचा आहे? मी किती निर्भय आहे? ज्ञानाचा उजेड जीवनात आपलाच का?

अर्थात, या प्रश्नांची धार लावताना परंपरांकडे पाहण्यातही साफसफाई असावी लागते. कुठं पावित्र्य असतं, कुठं सुंदरता असते, कुठं आनंद वाहत असतो, कुठं समाधानाची सावली दिसते. मागं वळून जरूर पाहावं; पण सुधारणा करीत नवी वाटचाल बांधावी. कारण माणूस आधुनिक होणं, ही एक अखंड प्रक्रिया असते.

मनाची गुढी अधिक उंच करा

एका रेल्वे स्थानकावर उभा होतो. तिथल्या हातपंपाशेजारी एक भिकारी कुटुंब शिळ्या भाकऱ्या खात होते. आजूबाजूला अर्धनग्न पोरंबाळ होती. त्यातलीच एक छोटी मुलगी तीन-चार वर्षांच्या एका मुलाला दरडावून 'हात धुऊन खायला बस' असं सांगत होती. दुसरीकडे रेल्वे डब्यात एक सुशिक्षित कुटुंब आपल्या हातातले खाद्यपदार्थ खाऊन डब्यातच 'वेस्ट' टाकीत होते. अशा घटना आपणही पाहत असणार. माझ्या मनात विचार आला, शाळेत आम्ही जे शिकतो, त्याचा प्रत्यक्ष आयुष्याशी काय संबंध असतो? जे शिक्षणाने कधीच शिकवले नाही, ते सर्रास घडत असते. पावलापावलागणिक हाच अनुभव येत राहिला, तर माणसांची संवेदना बधीर होत जाते.

आठवडाभरातच आपण गुढीपाडवा करणार आहोत. दारावर गुढी उभी करणे, ही मोठी महत्त्वपूर्ण सांकेतिक गोष्ट आहे. मन मोठे करून जगणे, या गुढीची आज आपल्याला अधिक गरज आहे. सण किंवा उत्सवातला आपला आनंद म्हणजे परंपरेतील अविनाशी ठेवा आहे. मुले नवे कपडे घालतात. आपल्याकडे काही तरी नवे आहे, या आनंदाने मुलांचे आभाळ भरून जाते. छोट्या गोष्टींनीही आनंदी होण्याचे मुलांचे मन वय वाढताना हरवते. प्रत्येक पावलागणिक काही ना काही हरवत

चालण्याची अनेकांना सवय जडते. एवढेच नव्हे, तर मागे वळून गतकाळासंबंधी उसासे काढण्यातही अनेकांना धन्यता वाटते. गतकाळाचे धागे सहजासहजी विस्कटता येत नसतात; पण म्हणून आजच्या काळाबरोबर चालायचे भान सोडून चालणार नाही.

प्रत्येक माणूस म्हणजे एका सातत्याचा टप्पा असतो. लहानपणी ऐकलेल्या गोष्टींचा परिणाम रिचवत हे सातत्य पुढे न्यायचे असते. माझ्यापुरते बोलायचे, तर झाडांकडे पाहणे, ही माझी सवय आहे. गरजही आहे. मी झाडांना मांडीवर घेणारा मनुष्य आहे. झाडांच्याही मांडीवर पहुडणारा आहे. झाडे कशीही असली तरी ते माझे शिक्षक असतात. त्यांच्या मौनातही प्रचंड बोलकेपण असते. तिथे व्यवहार असतो. तत्त्वज्ञानही असते.

बाजारातून फळे विकत आणणारी माणसे भरपूर असतात. परंतु फळ जिथे उगवते त्याची पेरणी किंवा लावणी करणाऱ्या माणसाने काय काय सोसलेले असते, याची जाणीव कोणत्याही झाडातून मला भेटत असते.

कविता म्हणजे तुमचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व असते. किंबहुना कोणतेही सृजन म्हणजेदेखील एक व्यक्तिमत्त्व असते. (वाचनाऱ्यांना कदाचित अवघडपणा वाटेल; परंतु विचारांचा हा ओघ मला अटळ वाटतो.) साहित्य, संगीत आणि चित्रकला अशा क्षेत्रांत जे जे आकाराला येते, त्यामध्ये प्रवृत्तींचेच व्यक्तिमत्त्व असते. आपण एखादा व्यावसायिक चित्रपट तयार करतो, तिथेही आपले प्रतिबिंब दिसते. चार माणसांनी एकाच कथेवर चार चित्रपट तयार केले, तर प्रत्येक चित्रपटाला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असल्याचे आपल्याला दिसते. बिमलादांचा देवदास आणि आजचा देवदास यासाठी तरी पाहायला पाहिजे.

याच्यावरून मला सहज एक वादचर्चा आठवते. परमेश्वर आहे की नाही, या स्वरूपाचा काही तरी विषय त्या चर्चेत होता. खरे तर या प्रश्नासंबंधी फार मोठ्या लोकांनी प्रदीर्घ चर्चा केली आहे. त्याचे परिणामही सर्वत्र दिसतात. खुदाने चाहा तो... अशा ओळी शायरीतही येतात.

परमेश्वर आहे की नाही यावर चर्चा करणे, हाच एक मोठा गुन्हा आहे, असे मानणारेदेखील लोक असतात. याबरोबरच परमेश्वर नाहीच, अशी खात्री झालेल्यांनाही त्या खात्रीपोटी चर्चा नको असते.

अशा बहुपदरी गदारोळात जीवन प्रवाही होत असते. त्यात आशा-आकांक्षा असतात. काही ठिकाणी प्रवाहीपणा नसतो. काही ठिकाणी आशा-आकांक्षा नसतात. तरीपण शोध सुरू असतो. सतत प्रवासही सुरू असतो. व्यापक अर्थाने मला महाराष्ट्रातील संतपरंपरेतील नामदेवांचे फार आकर्षण आहे. ज्या काळात दळणवळण आणि एकूणच सुविधा अजिबात नव्हत्या, त्या काळात पंजाबपर्यंत नामदेवांनी केलेला प्रवास

म्हणजे संस्कृतीच्या आणि शाश्वताच्या शोधासाठी माणसाच्या स्वाधीन केलेली तेजाची पावले आहेत. कुठल्या तरी एखाद्या ठिकाणी काही तरी मिळवायचे आहे म्हणून नामदेव हिंडले नाहीत; त्यांच्या आतमध्ये एक अस्वस्थता होती.

नामदेव जेव्हा लिहितात, 'ही तुझी पावले दिसली तर मी ती कधीच सोडणार नाही,' तेव्हा त्याचा माझ्यावर प्रभाव पडतो. विलक्षण जाणीव आणि सामर्थ्य अशा दोन्ही गोष्टी त्यातून मला भिडतात. काहीतरी घेतल्याशिवाय तू काहीच देत नाहीस, असे देवालाच उद्देशून लिहिणारा नामदेवांसारखा बंडखोर आणि क्रांतदर्शी संत मला महत्त्वाचा वाटतो. खरे तर माझा या क्षेत्रातला शिस्तबद्ध अभ्यास नाही, तरीही मला असे वाटते, की सूफी संतांशी नामदेवाच्या अभंगात साधर्म्य आढळते. मला तर नामदेव सूफीच वाटतात. 'मी सहन करतो आहे' यासंबंधीची नामदेवांची जाणीव किंवा अभिव्यक्ती फार विलक्षण आहे. 'आम्ही सगळे सहन केले तरच तू अवतरणार,' अशी आव्हानात्मक भाषा नामदेव केवढ्या ताकदीने वापरतात!

मी जर चुकत नसेन, तर माझ्या स्मरणाप्रमाणे नामदेव पंजाबमध्ये आले, त्या वेळी त्यांचे वय साठ होते. साठव्या वर्षी त्यांनी महाराष्ट्राचे पंजाबशी नाते बांधले. माझ्या कल्पनेप्रमाणे जवळपास वीस वर्षे नामदेव गुरुदासपूरमध्ये राहिले. चौदाव्या शतकात वीस वर्षे नामदेवांनी पंजाबच्या भूमीशी ऋणानुबंध बांधला. त्या वेळी मोठ्या संख्येने सूफी संत होते. मध्य आशिया, इराण अशा अनेक देशांमधून सूफी संत येत होते. नामदेव पंजाबात आले, त्या वेळेला गुरू नानकांचा कालावधी नव्हता. किंबहुना गुरू नानक नामदेवांच्या नंतरचे; पण गुरू नानकांनीदेखील प्रचंड प्रवास केला. आपल्या परंपरेमध्ये संतांनी केलेली भटकंती, हाही माझ्या कुतूहलाचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. गुरू नानक मक्का-मदिनापर्यंत चालत गेले.

आमच्याकडे संत किंवा प्रेषिताच्या शारीरिक मृत्यूलाच प्रकाशझोतामध्ये बांधण्याची हौस असते. गुरू नानकांची अखेरची चादर हादेखील अनेकांच्या श्रद्धेचा विषय असतो. माझ्या मते, गुरू नानकांचा जीवनशोध, हा आपल्या जगण्याचा आधार असला पाहिजे.

जगताना किंवा मृत्यूनंतर विराटपण आपल्याला भेटावे, अशी आस असते. मृत्यूनंतरचे सारे काही अज्ञात आहे. त्यामुळे जीवनात विराटपण आणणे, ही माणसाची अविरत धडपड असते. यासाठीच महापुरुषांचा शारीरिक मृत्यू फारसा महत्त्वाचा नसतो. त्यांच्या विचारांना तिलांजली दिली, तर संस्कृतीच बंदिस्त होण्याची शक्यता असते. म्हणून एखाद्या क्षणी एखादा श्वास कायमचा थांबू शकतो; परंतु श्वास सुरू असताना मांडलेला विचार चिरंतन असतो. विचारात भलेबुरे असू शकते; पण

विचार सतत आवश्यक असतो.

भाषा ऐकणारा श्रीमंत पंडित

एखादी वाईट बातमी वस्तुस्थिती म्हणून स्वीकारताना खूप त्रास होतो. त्यातही मृत्यूची बातमी मान्य करणं कठीण असतं. अर्थात मृत्यू मान्यतेवर किंवा अमान्यतेवर अवलंबून नसतो. मृत्यूचं एक बरं असतं. तो कोणालाच चुकविता येत नाही. टागोरांनी मृत्यू हेच एक काव्य असल्याचं म्हटलं आहे, तरी मृत्यूनं येणारं हरवलेपण शब्दांनी झाकता येत नाही. कालिदास गुप्ता तथा रजा यांच्या मृत्यूनं मी आणि उर्दूचा प्रत्येक वाचक व अभ्यासक रसिक असाच अस्वस्थ आहे. भारत आणि पाकिस्तानमध्ये गालिबवर सर्वश्रेष्ठ अधिकारी कोण याचा शोध घेता कालिदास गुप्तांचा पहिला क्रमांक लागतो. एक व्युत्पन्न पंडित, अविचल अभ्यासक आणि रसीला माणूस म्हणून माझ्यासारख्या असंख्य चाहत्यांच्या अंतःकरणात कालिदासजींना मोठं स्थान आहे.

कालिदासजी हाच एक रसमंच होता. ते सतत प्रफुल्लित असत. माणसात टवटवीतपणा कसा वाहत असतो याचं लख्ख दर्शन त्यांना पाहताच होत असे. साधारणतः समीक्षकाकडे उदासीनता असते. निराशेतही टवटवी खुडून काढता येत नाही. निराशेतही माणूस कसा खुलतो याचं उदाहरण म्हणून कालिदासजींच्या अनेक मुद्रा मनात येतात.

जेव्हापासून मी साहित्य अकादमीचा सदस्य आहे, तेव्हापासून त्यांचा माझा परिचय आहे. अवघ्या दोन वर्षांचीच ही मैत्री माझ्या आयुष्याचा

अनमोल ठेवा आहे. दिवाने गालिब, मीरा की प्रेमवाणी वगैरे ग्रंथनिर्मिती त्यांच्याच प्रेरणेनं झाली. गालिब समजावून सांगण्याची किंवा उलगडण्याची त्यांची प्रज्ञा असामान्य होती.

पुस्तक पाहूनही हा माणूस प्रसन्न होत असे. दोन महिन्यांपूर्वीच त्यांना उर्दूतला एक प्रतिष्ठेचा पुरस्कार मिळाला. त्यासाठी ते आग्रा इथं गेले होते. परवा ते पंजाबात गेले होते. लुधियानात त्यांना शिरोमणी पुरस्कार प्रदान व्हायचा होता. लुधियाना-चंडीगड-दिल्ली असा प्रवास करून ते परतणार होते. अलीकडे त्यांनी फिराख गोरखपुरीवर विशेष काम केलं होतं. एक भाग लिहून त्यांनी हातावेगळा केला. दुसरा ते सुरू करणार होते. एवढ्यात त्यांच्या निधनाची बातमी आली. भारतीय कवितेची ही अपार हानी आहे.

पंजाबला जाण्यापूर्वी त्यांची माझी भेट झाली. ते मला म्हणाले, “मी तिथं जाऊन चांगली पंजाबी ऐकणार आहे. चांगली पंजाबी ऐकायची, तर पंजाबच्या छोट्याछोट्या गावांतून फिरायला पाहिजे. मुंबईत काय होतं... मुंबईत खरी मराठी नष्ट होते. गुजराती भ्रष्ट होते. पंजाबीचंही तसंच आहे. यांत्रिक शहरीपणात भाषेचं रूप मुंबईत वेडंवाकडं होतं. अस्सल भाषा भेटतच नाही. खरी मराठी ऐकायची तर पुणे, सातारा, कोल्हापूरला जायला पाहिजे. हीच गोष्ट पंजाबीची.”

मला वाटतं, एक विलक्षण इच्छाशक्ती भाषेबाबत जतन करणारा व्युत्पन्न पंडित म्हणून प्रत्येक भारतीयानं कालिदासजींविषयी कृतज्ञता बाळगायला पाहिजे. दुसरी भाषा ऐकायला मन श्रीमंत असावं लागतं. कालिदासजी प्रत्येक भाषेविषयी सतत उत्सुक असत. कारण ते आतून रसरशीत होते. ते फक्त बुद्धिवंत नव्हते. बुद्धीबरोबरच रसिकता त्यांच्यात गुणगुणत असे. ते असं म्हणत असतं, की महाराष्ट्राच्या अंतर्गत भागात एखादा परभाषी दहा दिवस राहिला, तर त्याला मराठी शिकण्याची इच्छा होत असते. हे खऱ्या मराठीचं अंगभूत सामर्थ्य आहे.

गालिबवर मी मालिका केली. त्यावर ते माझ्याशी बोलायचे. ते मला म्हणाले, “गालिबच्या काही तारखा तुम्ही उलटसुलट केल्या हे मला आवडलं नाही. पहिली तारीख नंतर वा नंतरची प्रथम हे मला मंजूर नाही.”

मी म्हटलं, “आपल्याला मालिकाच पसंत नाही का?”

त्यावर ते म्हणाले, “मी नाराज आहे; पण तरीही पाहत मात्र असतो. कारण तुम्ही गालिबचं व्यक्तिमत्त्व वेगळ्या पद्धतीनं आमच्या पिढीसमोरच नव्हे, तर येणाऱ्या पिढ्यांसमोरही ठेवलं. गालिबची समीक्षा समीक्षक करीतच असतात; परंतु त्यातला माणूस तुम्ही मांडलात. तुमचं संगीतही मला आवडलं.”

गालिबचं शेर ही एक मोठी गुहा असते. कोणीही आत जाऊ शकतो.

बाहेर यायचं की नाही हे भिडण्यावर अवलंबून असतं. त्यात गालिबचा एकच शेर विविध पद्धतींनी मांडला जातो, कालिदासजींनी अचूक गालिब उलगडून दाखविला.

‘दिलको बहलानेको गालिब ये खयाल अच्छा है’

अशी ओळ नेहमी म्हटली जाते.

गालिबनं असं लिहिलेलं नाही. तो म्हणतो,

‘दिलको खुश रखने को गालिब ये खयाल अच्छा है’

गालिबच्याच शायरीत शब्द इकडे-तिकडे झालेले दिसतात. क्वचित बदललेलेही दिसतात. मात्र यात कोणाही लेखनिकाचा दोष नाही. यात कधी कधी गालिबही दोषी असतो. कारण तो स्वतःच स्वतःचा मोठा समीक्षक होता. प्रत्येक वेळी तो स्वतःचा शेर स्वतःच म्हणायचा. त्यात दुरुस्त्या करायचा. सतत सुधारणा ही त्याची शायरीची अंगभूत जाणीव होती. हे सर्व भान माझ्यासारख्यांना कालिदासजींनी दिलं.

गालिबच्या शायरीची भोपाळ आवृत्ती, रामपूर किंवा दिल्ली आवृत्ती यांविषयीही कालिदासजींनी अपूर्व चिंतन आयुष्यभर केलं. गालिबच्या एखाद्या शेरला हात लावणं ही सौपी गोष्ट नाही. गालिबनं लिहिलं आणि भलताच कोणी दुरुस्त करतोय हे शक्यच नाही. कारण गालिबचा प्रत्येक शेर असा बावनकशी हिंमत असलेला आहे. परमेश्वराचं नाव घेतल्यानंतर एखाद्या भगवंतभक्ताच्या अंतरंगात जशी पावित्र्याची, चिरंतनाची आवर्तनं येतात, तशीच स्थिती कालिदासजींनी गालिब पेलताना रसिकांच्या स्वाधीन केली.

लाहोरला बाबा अहमद नजीम काझवीना मी आजच फोन करून कालिदासजी गेल्याचं सांगितलं. त्यांचा गळा दाटून आला. ते म्हणाले, “फार नुकसान झालं.”

मी तरी दुःख साचविणार किती? म्हणून ‘सकाळ’च्या वाचकांसमोर मी रिता झालोय.

बाग फुलवता आली नाही तरी...

समाजात समज किंवा गैरसमज पसरतात कसे, हा प्रश्न मला अनेकदा भंडावून सोडतो. अर्थात सतत साफसफाई करण्याची सवय व यंत्रणा सांभाळून ठेवणे, हा गैरसमजांवरचा एक रामबाण उपाय प्रत्येकाच्या हाती असतो. मनाचा खुलेपणा, हा या बांधणीचा पाया असावा लागतो. मात्र हे पुस्तकातले तत्त्वज्ञान न होता व्यवहार झाला, तर प्रदूषण कमी होऊ शकते. एकदा का मनामनांची खुली देवाणघेवाण झाली, की बराच गाळ तळाशी जातो. यासाठी एक उदाहरण घेऊन चर्चा करू. उर्दू भाषा ही मुस्लिम धर्माशी जोडण्याची प्रवृत्ती अनेकदा सहजपणे वावरताना आपण पाहतो. खरे तर भाषा एक साधन आहे. कोणत्याही साधनाला निदान धर्माच्या चौकटीत अडकवता कामा नये, याचे भान बाळगायला हवे. उर्दूबाबत एवढा पूर्वग्रह का असावा! इतर भाषांबाबत असा सज्जड पूर्वग्रह का नाही? पाकिस्तानातही हिंदी आहे; परंतु हिंदीला धर्म जोडला जात नाही. बंगालीलाही कोणी अशी संकुचित चौकट करीत नाही. उर्दू भाषा घडविण्यात हिंदूंचा फार मोठा वाटा आहे.

‘उर्दू’ याचा अर्थ लष्कर असा आहे. ही भाषा इथंच जन्मली. प्रारंभी तिला लष्करी भाषा म्हटले जायचे. लष्करात सर्व बोली भाषांचा एक संगम असतो. वेगवेगळ्या प्रदेशांतून नद्यांसारख्या भाषा येतात. लष्करात त्यांचा एक संगम तयार होतो. उर्दूला अगदी सुरवातीला

दख्खनी म्हणत असत. त्यानंतर हिंदी, हिंदवी, रेखता, उर्दू अशी नावं या भाषेनं धारण केली. मोगल राजवटीच्या काळात या भाषेला एक उजळ चेहरा लाभला. हळूहळू ती पसरली. आश्चर्य म्हणजे उर्दूच्या मुळात चक्क गुजराती, ब्रिज, अवधी अशा भाषा आहेत. दख्खनी शायर वलीपासून शायरीला सुरवात झाली. कोणतीही भाषा तयार होताना किंवा उगवतानाही लोकसाहित्याचा त्यात वाटा असतोच. ब्रिज लोकसाहित्याचा उर्दू उभी करण्यात असाच महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. अकबरापर्यंत उर्दूवर पूरबी, अवधी, हिंदीचा प्रभाव जबरदस्त होता. जहांगीराच्या काळात प्रतिभावंत विद्वानांनी उर्दूला भक्कम चेहरा दिला. कोणताही कायदा लिहिताना गालिबही उर्दूला हिंदीच म्हणत असे. गालिबची पत्रे वाचताना स्पष्ट होते की तो उर्दूला हिंदी, हिंदवी, रेखता असे म्हणतात.

गालिब कलकत्त्यात महाविद्यालयात शिकायला होता. हिंदी, संस्कृत, पार्शियनचा तो अभ्यासक होता. ब्रिटिशांनी जेव्हा उर्दूविषयी काही सांगण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा गालिब उसळून म्हणाला होता, “हिंदवीविषयी आम्हाला सांगणारे हे कोण लागून गेले? हिंदू माणूस फारसी किंवा अरबी अभ्यासणार नाही हे कोणी सांगितलं?” गालिब म्हणायचा, “अगर आपको हिंदी सिखनी है तो हरगोपाल तफ्ताके पास जावो” (त्याच्या पायाजवळ जाऊन शिका) हरगोपाल तफ्ता हा फार मोठा शायर होता.

इंग्रजांनी फोडा आणि झोडा ही नीति जाणीवपूर्वक वापरली. त्याचे परिणाम अजून जाणवत आहेत. कारण धर्मीय दुफळी या मर्मावर त्यांनी धाव घातले. त्याचेच बळी अजूनही पडत आहेत. आता हीच वेळ आहे की ज्या वेळी आपण साफसफाई केली पाहिजे.

गालिबच्या आयुष्यातला एक प्रसंग आठवतो. दिल्लीला गालिब कॉलेजमध्ये गेले. त्यांच्या स्वागतास कोणीच आले नाही म्हणून गालिब संतापले असा किस्सा सांगण्यात येतो. गालिब म्हणाला, “स्वागताला कोणी आलं नाही म्हणून मी नोकरीच करणार नाही असं म्हणायला मी वेडा नाही. खरी गोष्ट आहे की मी रेसिडेन्टना त्यांच्या घरी भेटायला गेलो होतो. फार्सीचा प्राध्यापक म्हणून गेलो होतो. अशा वेळी त्यांनी मला त्यांच्या घरात या असे म्हणायला नको का? एवढाच माझा मुद्दा होता.”

या घटनेवरदेखील कल्पनांचे अनेक किल्ले रचण्यात आले.

गालिबने हेही स्पष्ट केले की उर्दूला धर्माचे काही देणे-घेणे नाही. लोकांची ही भाषा आहे. जोवर ती बोलली जाईल तोवर टिकेल. उर्दूची मजा आपण घेतो, मग भाषा का गमावता असा प्रश्न माझ्या मनात येतो.

भाषेबाबत आपले मन खुले ठेवणे संस्कृतीविकासास आवश्यक आहे. भाषा-भगिनी असा शब्द नेहमी वापरतात, परंतु बहिणी एकमेकांशी

किती चांगल्या वागत असतात, याचं दर्शन घ्यायला मन खुले असायला पाहिजे.

मी पंजाबी आहे, पण मी मराठी का शिकू नये?

भाषा हे माणसाच्या अभिव्यक्तीचेच रूप असते. फुलं किती प्रकारची असतात, भाषा तशाच असतात. प्रत्येक भाषेचा एक स्वतंत्र सुगंध असतो. मी जर म्हटलं की गुलाब नकोच, फक्त मोगराच पाहिजे, त्यामुळे गुलाब संपत नसतो. बंगाली सुंदर वाटली, तर बंगाली शिका. माझ्या देशात जेवढ्या भाषा आहेत त्यातल्या जेवढ्या कळतात, तेवढा देश कळायला मदत होते.

भारतात लोधी-तुघलक बाहेरून आले. पर्शियन, अरेबियन, उजबेकी, तुर्की, पहेलवी, फ्रेंच, पोर्तुगाली, इंग्रजी अशा भाषांची आक्रमणे झाली. मध्य आशियाच्या अनेक भाषांनी हेच काम केले. परंतु उर्दू कोठेच नाही, ती फक्त भारतातच आहे. त्यामुळे बाहेरून ती कोणी आणण्याचा प्रश्नच येत नाही.

असीरे दर्द मुहब्बत,
जिया, जिया न जिया....
है एक सांस का झगडा,
लिया- लिया न लिया

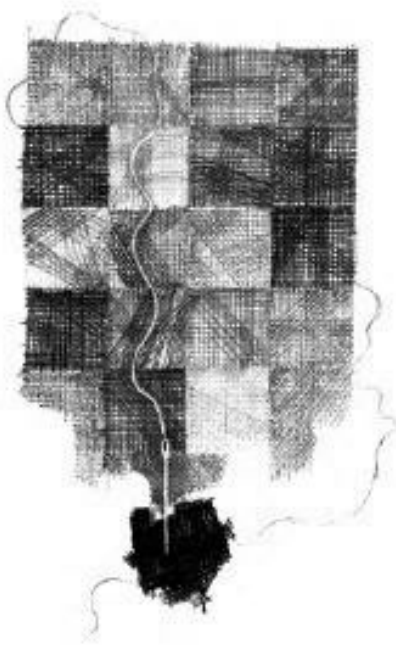
प्रेमाच्या वेदनांचा बंदिवान कसा असतो, याचे किती सुरेख चित्रण या कवितेत आहे.

वो जाम गैरोंके देते है
और कहते है.....
वली वली है,
वलीने पिया,
पिया न पिया

या भाषेला हिंदुस्थानी म्हणा, असं गांधीजींनीही एकदा म्हटलं होतं. टागोर बंगालीतून वाचताना उर्दूइतकाच आनंद मिळतो. टागोर लिहितात, “मी असा गायक होईन की झऱ्यावरून एखादी झुळुक जावी.”

बागेतून बागडण्याचा आनंद भाषेतून विहरताना मिळतो. बागेत फूल तोडायचं नसतं... कारण तिथे फुलांनाही श्वास पुरवले तरच बागेचे बागपण वाढत राहाते. बाग फुलवता आली नाही, तर निदान ती उजाड करता कामा नये.

एका सुईने सगळी गरिबी कशी शिवायची!

परवा पुण्यात तहलका डॉट कॉमचे संपादक तेजपाल येऊन गेले. ‘सकाळ’मध्येच त्यासंबंधीची बातमी वाचली अन् मनात विचार आला, की आपलेही चार धागे त्याला जोडावेत. कारण वर्तमानाशीही या धाग्यांची नाळ जोडलेली आहे. खरे तर रोजचे जगणे (किंवा एका अर्थाने मरणे) हाच संस्कृतीचा धागा असतो. संस्कृती हेच एक शरीर आहे, अशी कल्पना करू या. आपण शरीरावर पेहराव घालतो. संस्कृतीला असाच लिबाज असतो. कधी बटन तुटतं. कधी एखादं काज मोठं होतं, कधी हाताच्या कोपरावर शर्ट फाटतो. शर्टाचा फाटका भाग दिसू नये, म्हणून बाहीच्या घड्या दुमडून घालून आपण फिरतो. संस्कृतीचेही कधीकधी असेच चालत असते. गरिबी झाकायचा माणसाच्या शरीराचा व म्हणून मनाचाही प्रवास चालतो; पण तहलकाने एवढा मोठा तडाखा दिलाय, की गरिबी शिवायची तरी कशी? एक सुई सगळी गरिबी शिवायला कशी उपयुक्त ठरणार? सुई हेदेखील यंत्रच आहे; परंतु लांबी-रुंदीने एवढी फाटलेली संस्कृती कशी शिवणार?

भ्रष्टाचाराची कोणाला कल्पनाच नव्हती, असे नाही; पण निर्लज्जपणाचीही काही सीमा असते. कोणीतरी मला एकदा म्हटलं, की मी पांढरा कावळा पाहिला. मी म्हटलं, कसं शक्य आहे? कावळा काळाच असतो. त्यावर तो गृहस्थ म्हणाला, मी पांढरा कावळा पाहिलेला नाही, याला पुरावा काय? मी निरुत्तर झालो. मी तर काळाच कावळा पाहतो, हे काही केल्या त्याला मान्य होत नव्हतं.

आपल्या राजकारणाची एकूण गत अशीच झालीय. रंगलेले हातच तहलकाने जगाला दाखविले. आधी क्रिकेटमध्ये हात दिसले; पण त्यांचं पुढे काहीच झालं नाही. त्यावेळी वाटलं, की आता सत्य बाहेर येणार; पण ऐकलं किंवा पाहिलं याला फारसं महत्त्व नाही, हे कॅमेऱ्यानं ओळखलं.

परवा दूरदर्शनवर लालूप्रसाद यादव यांची मुलाखत राजदीप सरदेसाई घेत होते. राजदीप प्रश्न विचारत नव्हता, तर चक्क झुंझत होता. तो म्हणाला, “आपल्याविरुद्ध एवढे आरोप आहेत, लोकांपुढे, रस्त्यावर उभे राहताना आपल्याला काही संकोच वाटतो का?”

लालूजी म्हणाले, “आमच्याविषयी बोललं जातं; ऐकलं किंवा ऐकवलं जातं. त्यांचं तर सगळ्या दुनियेनं पाहिलं आहे. आधी त्यांना दूर करा.”

याचा अर्थ एवढाच, की उच्चपदस्थांचा भ्रष्टाचार उघडकीस यायचा तर त्याला कॅमेराच हवा. मनात विचार आला, की राष्ट्रीय आरोग्य नावाची काही चीज आहे की नाही! तोंडाला काळं लावायचं अन् म्हणायचं, माझा चेहराच काळा आहे. लोकांना काहीच समज नाही, असा यांचा समज आहे का?

जयललितांचे उदाहरण पाहा. त्यांच्यावरील भ्रष्टाचाराचे काही आरोप न्यायालयात सिद्ध झाले आहेत, तरी त्यांचे समर्थक म्हणतात, की लोकांचा पाठिंबा त्यांना आहे. सरळ प्रश्न मनात येतो, की लोक आणि पक्ष-कार्यकर्ते यांत काहीच फरक नाही का? शिवाय एखादा नेता भ्रष्ट आहे की नाही, याचा निर्णय पक्ष कार्यकर्त्यांनी अथवा लोकांनीदेखील करावा का? कारण समाज उभा करण्यासाठी नैतिकता, शिक्षण व न्याय आवश्यक असतो. तहलकाचा तडाखा अनेक अर्थानी व अंगांनी मोठा आहे. आजवर लष्कराबद्दल कोणीही कधी ब्र काढीत नसे. त्यांची नैतिकता लोकादरास पात्र होती. कुठे गडबडगोंधळ झाला, की परिसर लष्कराच्या ताब्यात दिला जायचा. आता लष्कराचेच काही अधिकारी यात गुंतल्याचे पाहून लोकशाहीचे मंदिर डळमळून गेले. अर्थात, माध्यमांनी बरीच आशा अजून सांभाळली आहे. आजवर लेखन खूप व्हायचे, भाषणे गाजायची; पण मोठा परिणाम क्वचित दिसायचा. तहलकाने मोठेच भगदाड लोकांसमोर आणले. त्यांनी त्यांचे तोंड बंद होऊ दिले नाही. तहलकाला मी मनःपूर्वक सलाम करतो.

भ्रष्टाचार म्हणजे पैसा नव्हे. ही एक मानसिकता आहे. त्याचे वर्चस्व वाढतेच आहे. फक्त प्रासंगिक सोय बघण्याची सवय नाही यात एक प्रभावी घटक असतो. अमेरिकेहून माझा एक मित्र आला होता. मुंबईत त्याच्याकडून वाहन चालविताना चूक झाली. पोलिसाने अडवले. माझा मित्र म्हणाला, “भारतातली पद्धत मला माहिती होती. त्यामुळे मी शंभराची एक नोट दिली. त्या हवालदाराने ५० रुपये परत केले. यावर विचारणा केली असता तो म्हणाला, की इथला दर पन्नासच रुपये आहे.”

माझा मित्र म्हणाला, “हवालदाराने प्रामाणिकपणे माझे जादाचे पन्नास रुपये परत दिले. (एका बाजूने हा छोटा माणूस प्रामाणिक, तर दुसऱ्या बाजूने बेईमान ठरला.)”

वर काय चालते याकडे सामान्यांची सतत नजर असते. कोणीच काही करत नाही हे पाहून निर्ढावलेपण येते. पन्नास रुपयांचे काय सांगता? तीन-तीनशे कोटींचा घोटाळा करणाऱ्यांना काही होत नाही म्हटल्यावर कोणाला कशाचीच भीती राहाणार नाही. हर्षद मेहता, केतन पारेख यांचे काय झाले? सुखराम यांच्या तर बिछान्यात काही कोटी रुपये सापडले. त्यांना बँकिंग माहिती नव्हते का? घरात एवढा पैसा रोखीने ठेवू नये, हे त्यांना माहिती नव्हते का? त्यांचा त्या वेळचा पक्ष काय करीत होता? एवढं सगळं होऊनदेखील ते पुन्हा सत्तेत आहेतच. याचा गरीब माणसावर काहीच परिणाम होऊ नये का? साध्यासुध्या माणसांनी वेदनांचं, दुःखाचं आयुष्य जगावं आणि यांनी वाटेल ते करावं, याला राजकारण म्हणायचं का? मुलाला कशीबशी जुनी पुस्तकं विकत घ्यायची अन् शिकवायचं, असं आयुष्य असणारे संख्येने बहुमतात आहेत. त्यामुळेच वरून येणारी भ्रष्ट आचरणाची घाण घातक आहे. स्वातंत्र्याचा लढा खालून वर असा गेला. आता काय घडते ते पाहू.

गरिबाला भाकरीची काळजी आहे. इंटरनेटचा वर्ग वेगळाच आहे. अशा वेळी एकूण व्यवस्थाच सडून गेल्याने ती बदलली पाहिजे. एक व्यक्ती किंवा एका समाजघटकाला वेगळे काढून पाहता येणार नाही. आपण कुठं उभं राहायचं आणि कुठं नाही, एवढंच व्यक्तिगत पातळीवर ठरवता येतं. भ्रष्टाचारासारखा प्रश्न केवळ काही व्यक्तींमुळे निर्माण होत नसतो. ती व्यवस्था असते. एखादं घर विकत घेताना त्याच्या बांधणीत नेमका कोणाचा व कसा पैसा आहे, हे मध्यमवर्गीय माणसाला कळणार नाही. हेच सूत्र चित्रपटापासून राजकीय पक्षापर्यंत लावता येईल. तरीही आपापले काही नकार सांभाळूनच ठेवायला पाहिजेत. नाही म्हणण्याचा अधिकार आणि स्वीकार जाणीवपूर्वक, या बाबी निर्णायक ठरू शकतात. एकटा-दुकटा माणूस भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढूच शकणार नाही.

आपले उपराष्ट्रपती कृष्णकांत एकदा म्हणाले होते की, नकारात्मक मतदानही विचारात घ्यायला हवे. अर्थात, यासाठी प्रत्येकाला मत असलं

पाहिजे. मत न देता लोकशाही सडल्याची टिप्पणी अधिक घातक आहे.
साधारण समाज असहाय आहे. कुठून सुरवात करावी हे कोणालाच
कळेनासं झालंय. याच रांगेत मीही आहे.

माणूस म्हणजेच एक आकाश

कोल्हापूर जिल्ह्यातला प्रसंग आहे. गावाचे नाव आहे अब्दुल्लाट. एक तरुण सायकलवरून चालला होता. एका हाताने ऊस आणि दुसऱ्या हाताने हँडल धरून गुणगुणत वाटचाल सुरू होती. एवढ्यात त्या रस्त्यावर ८ आणे पडल्याचे त्या तरुणाच्या नजरेस आले. तो खाली उतरला. आठ आणे घेतले. थोडे पुढे गेल्यानंतर आणखी ४ आणे दिसले. ते घेतले. असे करता करता साडेपाच रुपये मिळाले. मनात या पैशाचे काय करायचे याचे किल्ले बांधायला सुरवात झाली. एवढ्यात एक आजी दिसल्या. पारंपरिक मराठी बोलणाऱ्या, त्यांच्याच कनवटीचे पैसे पडले होते. शेजारच्याच गावात मुलीच्या बाळंतपणासाठी त्या निघाल्या होत्या. हा तरुण त्यांना म्हणाला, “आजी, काय शोधताय?” त्यावर त्या म्हणाल्या, “साडेपाच रुपये पडल्यात.” त्या तरुणाने पैसे आजींच्या स्वाधीन केले. त्यांना सायकलवर डबलसीट घेऊन त्यांच्या गावी हा तरुण सोडून आला.

हा प्रसंग मी दिल्लीला जाताना वाचला. ज्या तरुणाने लिहिला, त्याचे नाव ज्ञानेश्वर मुळे.

त्याच्या हिंदी काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन करण्यासाठी मी दिल्लीला निघालो होतो. माती, पंख आणि आकाश या त्याच्या आत्मवृत्तात्मक लेखनाचा गोषवारा मी समजून घेत होतो.

माझी एक सवय आहे. धूर दिसला की कुठेतरी आग असणारच, याचा मी शोध घेत तिकडे जातो. ज्ञानेश्वर मुळेंच्या लेखनावद्दल दिल्लीत मी वरचा प्रसंग समारंभात सांगितला. मी म्हटलं, की त्या वयात ८ आणि रस्त्यावर दिसताच त्यावर झडप घालणारा ज्ञानेश्वर अर्थ खात्यात जाणार, हे अब्दुल्लाटमध्येच ठरले.

मराठीत आजी असा शब्द वापरतात. मराठी वृद्ध स्त्रिया पारंपरिक लुगडं परिधान करतात. त्यांना पाहणं, हा आनंददायी क्षण असतो. कारण त्या माऊलीच्या वेशभूषेपासून काळजापर्यंत मातृत्व निथळत असतं.

मी ज्ञानेश्वर मुळेंना असं म्हटलं, की त्या माऊलीच्या कनवटीतून खाली पडलेले पैसे तुम्ही वेचत गेला. त्यांना ते परतही दिले. तुमच्या कनवटीतून पडणाऱ्या कविता मी वेचीत जाईन, मात्र, मी त्या तुम्हाला परत करणार नाही. कारण कविता अथवा साहित्य निर्माण झाल्यानंतर त्यातलं ज्याला जे गवसतं, ते त्यानं परत करायचं नसतं. याचा अनुभव अनेकांना येत असतो. परवाच मी पणजीत कोकणी साहित्य संमेलनासाठी जाऊन आलो. मांडवी खूप आवडली. समुद्रकिनारे मनात उतरले. मांडवीच्या व समुद्राच्या मांडीवर काही क्षण मी विसावलो. नवे मित्र भेटले. धूर दिसत होता. म्हणजे आग असणारच, हे कोणाही रसिकाचं सूत्र तिथंही मला अजमावता आलं. भरत नायक नावाचा एक तरुण कवी भेटला. ‘सकाळ’मधील धागे तो नियमित वाचतो. सहजच बोलताना तो म्हणाला, “सुईच्या वेजेतून दोरा घालणं अवघड असतं. एकदा का वेजेतून दोरा गेला, की धागा मारायचा असेल, तर वेजाजवळ एक घट्ट गाठ मारावी लागते. नाहीतर धागा उसवतो.”

मला त्याचं हे मैत्रीचं बोलणं मोठं तात्त्विक वाटलं. साध्या घटनेतूनही जगण्याचा आशय कसा भिडतो, याचा मी अनुभव घेत होतो.

मी हे सगळं सांगण्याचं कारण म्हणजे, माझी साहित्याविषयीची आस्था अशी मला भरभरून फिरवून आणीत असते. कोकणी साहित्य संमेलनाला मी गेलो याचं कारण, ते साहित्याचं एक अंगण आहे. भाषा सतत महत्त्वाची नसते. साहित्य मात्र अविरत महत्त्वाचं असतं.

‘माती, पंख आणि आकाश’ हे ज्ञानेश्वर मुळेंच्या पुस्तकाचं नाव किती मजेदार आहे. ज्या मातीत मी वाढलो, त्या मातीनंच मला पंख दिले. त्या मातीच्या पंखानं आभाळभर विहरत राहिलो. ही कल्पना आणि वास्तव मलाही सतत हाकारत असतं. आकाश हा माझ्या चिंतनाचा विषय आहे. किंबहुना, प्रत्येक माणूस एक आकाश आहे, असंच मला आतून सतत जाणवत असतं.

हिंदीतून, पंजाबीतून, मराठीतून, कोकणीतून जमेल तेवढं मी फिरत राहिलो. त्यामुळे आकाश लांबवर अमर्याद पसरलेलं आहे, हे जाणवत राहतं. भाषा कोणत्या लिपीतून लिहिली जाते याला मर्यादित महत्त्व आहे, असं वाटतं. पंजाबीचंच पाहायचं, तर गुरुमुखीतून व उर्दू लिपीतून ती लिहिली जाते. साधारण गेल्या २०० वर्षांत पंजाबी उर्दू लिपीतूनच लिहिली जायची. पाकिस्तानात गेलेला बहुतांशी भाग पंजाबी भाषक आहे. अधिकाधिक लोक सीमेपर्यंत पंजाबी बोलतात व लिहितात. स्वातंत्र्यापूर्वी गुरुमुखीत पंजाबी फार लिहिली जात नसे.

कोकणी आणि मराठीचा स्वाद त्या महिन्याभरात अनेक निमित्तानं मला घेण्याची संधी मिळाल्यानं, त्या अनुभवांची मी फक्त वाचकांपर्यंत वाटणी करीत आहे. एका हिंदीचंच उदाहरण पाहा. हिंदीची असंख्य रूपं आहेत. प्रदेशवार हिंदीचा चेहरा बदलत जातो. पंजाबीचंही असंच आहे. जम्मूला बोलली जाणारी पंजाबी आणि गुरुदासपूरची पंजाबी यांत रेखीव फरक असतो. पुण्याची मराठी व विदर्भातील मराठी यांत फरक असतोच; पण चेहऱ्यांच्या छटा बदलल्या तरी काळीज एकच असतं. प्रत्येक प्रदेशाचा सुगंध मिसळत मिसळत भाषेची नदी प्रवाहित राहते. भाषेचे रंग खरोखरीच अपूर्व असतात. अनेकदा त्याला प्रचंड गुंतागुंतही असते; परंतु कोणतीही भाषा प्रत्येकाला आकाश देते. परिणामी क्षितिजांची रंगरंगोटी सतत खुणावत राहते. क्षणोक्षणी क्षितिज वाढतच जातं. क्षितिज असतं आणि नसतंही; पण हे समजण्यासाठी भाषा आणि साहित्याचं वल्हं हाकत राहणं, हाच संस्कृतीचा श्वासोच्छवास असतो.

सुटी म्हणजेच शिक्षणाचा झरा

बागेत पेरूच्या झाडावर चढला...
पुढे सरकून बंटीने पेरू पकडला...
तेवढ्यातच एका खारीने
नाकावर जोराने पंजा मारला
बंटी खच्चून ओरडला
निमिषार्धात आवाज आला
धाम-धाम, तडाड-तडतड
बंटी पडला, पडला
तीन ठिकाणी बनियन फाटले
नाक सुजले, टाचेला लागले,
गुडघाही दुखावला
बंटी रडत-रडत घरी आला
खारीने नाकावर फटका मारला.

माझीच ही कविता. मराठीत स्वैर रूपात मांडलीय. याचं कारण
अर्थातच सुटीचे दिवस.

पण सुटी म्हटलं, की मुला-मुलींनी काय करावं, याच्याच चर्चा

होतात. मोठ्यांनी काय करावं, याबद्दल कुणीच बोलत नाही.

खरं तर सुटी आहे म्हटल्यानंतर तरी छोट्या-मोठ्यांमध्ये फरक करता कामा नये.

काही गोष्टींना कधीच सुटी नसते. कोणालाही नसते. उदाहरणार्थ खाणे, पिणे वगैरे वगैरे.

परंतु, आधी सुटी म्हणजे काय, हे ठरायला पाहिजे. माझ्या मते नेहमीचे काम थांबवून दुसऱ्या गोष्टी करणे, यालाच सुटी म्हणायला पाहिजे. मुलांनी अभ्यास करणे, हे त्यांचे नेहमीचे काम झाले. कार्यालयात काम करणे, हे मोठ्यांचे नेहमीचे काम. रोजचा नित्यक्रम मोठ्यांनाही असतो आणि छोट्यांनाही...

तुम्ही सतत चार भिंतीत अडकून राहूच शकत नाही; मग ते घर असो, शाळा किंवा ऑफिस...

म्हणूनच आई-वडिलांनाही चार दिवस कुठं तरी जाऊन यावं वाटतं.

एक लक्षात घ्या, की आजूबाजूच्या कृत्रिम भिंती ओलांडून माणूस बाहेर पडला, की त्याच्यातलं किंवा तिच्यातलं लहान मूल जागं होतं.

समजा, तुम्ही मुला-मुलींना घेऊन गोव्याच्या समुद्रकिनार्यावर गेलात, काय दृश्य दिसेल? मोठा माणूसही वाळूचं घर किंवा किल्ला बांधतोय... मुलंही तेच करताहेत.

एक गमतीदार निरीक्षण सांगतो. जेव्हा आपण पाण्यात असतो... कधी मुलांबरोबर खेळण्यासाठी... कधी पोहण्यासाठी... अंघोळ करीत असू... तेव्हा हातानं पाणी मारलं जातं. मुलंही हेच करतात. मोठी माणसंही हेच करतात.

बर्फात खेळत असाल... बर्फाचे गोळे फेकले जातात... मुलंही आणि मोठी माणसंही हेच करतात.

या स्वाभाविक वृत्ती आहेत, असं मला वाटतं.

खेळताना मुलांचा आणि मोठ्यांचा बुद्ध्यांक एका समान पातळीवर येत असावा.

लहानांना मोठं व्हायची आस असते. मोठ्यांना आतल्या आत असणारं लहानपण सतत हाकारीत असतं.

रुटीनच्या बाहेर चला... यालाच सुटी म्हणतात. समजा, मला साची पाहण्याची इच्छा आहे. मी पत्नीला आग्रह करतो. तिची प्रसंगी भलावण करतो. मन वळविण्यात यशस्वी होतो. मग मुलांना लेक्चर देतो. त्यांनाही साची पाहणं कसं महत्त्वाचं आहे, हे सांगतो. खरं म्हणजे, जगात जे चांगलं आहे, त्याच्यासमोर बालवयातच माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाची उकल करायची असते.

हायकिंग का करायचं? फक्त श्रमण्यासाठी. अजिबात नाही. तो एक हेतू असतो. प्रत्येकात साहसाची, धाडसाची एक अनिवार इच्छा असते.

ती इच्छा माणसाला कुणीकडे नेणार, यावर संस्कृतीची पावलं अवलंबून असतात.

बोटीमधून जाणं, हाही एक साहसाचा, इच्छेचाच उद्गार असतो. नेहमीच्या कामापेक्षा हा वेगळा प्रकार असतो. यासाठी वय महत्त्वाचं नसतं; निर्णायक ठरते ती वृत्ती.

रोज गृहपाठ लिहिणं यात कसलं आलंय धाडस! रोज हिशेब लिहायचे, लेजर हाताळायची, व्हाऊचर करायची; पण ही नेहमीची वाट सोडून नवी कामं करणं याला सुटी म्हणायचं.

कोणी म्हणेल- आम्ही घरात धाडस किंवा साहस अनुभवीत आहे. एकदा पत्नी चिडली. रागात तिनं साडीच फाडली. जोपर्यंत नवी आणत नाही, तोपर्यंत मी कुठंही येणार नाही... जाणार नाही... वगैरे वगैरे.

कोणी रागात जेवणाचं ताटच भिरकावून देतो.

पण या घरातल्या घटना आहेत; धाडस नव्हे. जिथं नातं असतं... बंधन असतं... प्रेम असतं.... तिथं अशा घटना घडतच असतात. जिथं कसलाच आसभाव नाही, तिथं काय घडणार?

मी सांगत होतो धाडसाबद्दल... धाडस हा नैसर्गिक भाव आहे. निसर्गातच यासंबंधी प्रशिक्षण मिळतं. प्रत्येकाला बालपणात हे प्रशिक्षण दिलं जातं. आंब्याच्या झाडावर जेवढ्या उंचावर चढता येईल, तेवढा गोड आंबा हातात लागण्याची शक्यता असते. आयुष्याच्या झाडाचंही असं असू शकतं.

झाडाला फांद्या असतात. दिवसाला असतात. आयुष्यालाही असतात.

दगडाचा नेम धरून चिंच पाडणं आणि झाडावर चढूनच चिंचा घेणं... दोन स्वतंत्र अनुभव आहेत. झाडावर चढताना फांदी निवडावी लागते. त्याच वेळी निसर्गाबरोबर सहवास, ही भावना बाळगावी लागते.

निसर्गाच्या संगतीत मुलं वाढवावीत, कारण निसर्गातही धाडस, धैर्य, भावुकता आणि सत्व असतं. प्रत्येक आई-बापानं मुलं-मुली निसर्गात न्याव्यात. या दृष्टीने सुटी म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकासाचा खरा झरा आहे. एक वेळ शाळेच्या वर्गात जे कळणार नाही, ते निसर्गात कळू शकतं. शाळेचा काळ आणि सुटीचा काळ मोजून ठेवा. सुटीत मुलांना जेवढं नवं कळतं, तेवढं शाळेच्या काळात कळतंच असं नाही. हा नियम छोट्यांना व मोठ्यांनाही लागू आहे.

कोणी कितीही मोठा किंवा छोटा असो... सुटी घ्यायलाच पाहिजे. कारण शाळेच्या वर्गापेक्षा सुटीत अधिक महत्त्वाचे शिक्षण होत असते.

मुलांकडून शिकावे असे खूप असते

लहान मुलामुलींना मी पाहिलं की मला आतून काहीतरी व्हायला लागतं. एखादा छोटा मुलगा मला दिसला, की आतून एक सळसळ सुरू होते. मला त्या मुलाला स्पर्श करावा वाटतं. कधी लंगडी घालावी वाटते. कधी त्यालाच लंगडायला लावावं असं वाटतं. कधी त्या मुलाला उचलून हातावर घ्यावं वाटतं. कधी खांद्यावर बसवावं वाटतं. कधी त्याला चिडवावं वाटतं. चिडल्यानंतरचा त्याचा तंग चेहरा किंवा खेळतानाचा हसरा चेहरा हा मला अनुभव महत्त्वाचा वाटतो.

खरं तर प्रत्येक स्त्री-पुरुषात आयुष्यभर स्वतःतच एक लहानपण असतं. या लहानपणाला स्वाभाविकपणे प्रतिसाद देता आला पाहिजे; परंतु आम्ही कधी कधी आमच्यातले मूलपण झाकून टाकतो; परंतु सतत अशी झाकाझाक करता येत नसते. जबरदस्तीनं जर हे मूलपण झाकण्याचा आटापिटा केला तर आपणच आपल्यावर अन्याय करतो. मुला-मुलींत अनेक कमाल असतात. मोठ्या माणसांत अशी अपूर्व कमाल नसते. यासाठी कितीही वय वाढलं तरी माणसात बालपण किती आहे यावरच त्याच्यातली कमाल अवलंबून असते हे लक्षात घेतलं पाहिजे.

प्रत्येकाला बुद्धी असतेच. त्याची मशागत करता करता किंवा न करता माणूस वयानं वाढत जातो; परंतु बुद्धी असूनही वयानं मोठा माणूस कधी कधी एकाकी बनतो. बुद्धी ही घोड्यासारखी असते. आपण सतत घोड्यावरच असतो. सतत कोणत्या ना कोणत्या घोड्यावर बसण्याचा एक दुष्परिणाम असा होतो, की माणसाचे पाय मातीला कधीच भिडत नाहीत. कधी माणूस प्रतिभेवर स्वार होतो. कधी शहाणपणावर स्वार झालेला असतो. बोलताना हे घडतं. वाचताना अनुभवायला येतं. खातानाही हेच चक्र फिरतं. खरं तर, घोड्यावरून खाली उतरायला पाहिजे. लहान मुलं किंवा मुली अशी घोड्यावर नसतात. म्हणूनच मी मुलांमध्ये स्वाभाविकपणे रमतो.

जया भादुरी आंतरराष्ट्रीय बालचित्रपट महोत्सवाच्या अध्यक्षा होत्या. तेव्हाची एक घटना आठवते. तेव्हाही आणि आजही जया माझ्या मुलीसारखी आहे. चौदा नोव्हेंबरला महोत्सवाला सुरवात होत असे. महिना दीड महिना जया सांगेल ते काम मी करीत होतो. माझ्यावर काही जबाबदारी असे. उद्घाटनाचा व समारोपाचा कार्यक्रम ही त्यातली सर्वाधिक मोठी जबाबदारी मी आनंदानं घेत असे. समारोप खुल्या मैदानात होत असे. एका गाण्यानं सुरवात होई. साधारण तीनशे मुलं-मुली गाणी म्हणत. त्यात आसामी, मराठी, कन्नड, तेलगू, बंगाली अशा विविध भाषा असत. मुलं अशी मैदानभर श्रोते-प्रेक्षकांमध्ये विखुरलेली असत. तुम्ही कल्पना करू शकता, की जी भाषा आपण कधीच शिकलेली नाही त्या भाषेतलं गाणं केवळ वीस दिवसांत मुलं बसवत. कारण मोठ्यांपेक्षा मुलं फार लवकर शिकतात. नवनवी गाणी मुलांना देणं म्हणजे प्रतिवर्षी मुलांसाठी माझी भेट असे.

तीनशे मुलांना घेऊन सलग अनेक वर्षे उपक्रम राबविणं ही तशी सोपी गोष्ट नाही. सकाळी मुलांना झोपेतून उठविणं हाच एक कार्यक्रम असायचा. जो उठायला तयार नसे त्याची चादर काढावी लागे. कोणाला गुदगुल्या कराव्या लागत. एखाद्याच्या चेहऱ्यावर पाणीही शिंपडावे लागे. तीनशे मुलांना एका विशिष्ट वेळेत असं हाताळावं लागे. त्यांना लगेचच आंघोळीला न्यावं लागे. रिहर्सलला जाण्यापूर्वी नाश्ता घ्यावा लागे. यात कोणीही मागं राहिलेला नाही ना हे मी सतत पाहत असे. विशिष्ट वेळेत सर्व मुलं बसमध्ये बसलेली असत. या मुलांपासून मी खूप शिकलो.

मोठे झालात म्हणून फार ऐट करण्याची गरज नाही, या शब्दांत दणका देणारी मुलं मी पाहिली आहेत. आमची सर्वांची एक चूक अशी होत असते, की आम्ही मुलांच्या पातळीवर येतच नाही. मुलांशी वागताना मुलांइतकं प्रामाणिक असावं लागतं. लहान मुलं-मुली फार प्रामाणिक असतात. मुलं फार सुंदर अभिनय करतात. त्यांच्याकडून

अभिनय शिकता येतो.

आम्ही चित्रपटांवर चर्चा करत असू. तर मुलं मला म्हणायची, 'कसले चित्रपट बनवता तुम्ही अंकल. आजकालचे चित्रपट फार बोअरिंग असतात. मारामारी नाही. हिंसाचार नाही. कसले चित्रपट तुम्ही काढता? अमिताभ अंकल खलनायकाला किती मारतात?'

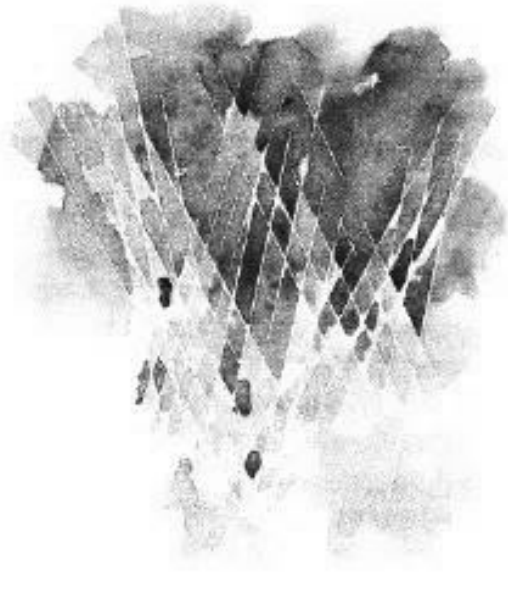
याच मुलांनी त्या काळात दूरदर्शनवर रामायण पाहिलं. मला तर अनेकदा असं वाटतं, की दूरदर्शनवरचं रामायण म्हणजे विनोदी चित्रण होतं. रामायणाचा गाभाच त्यात नव्हता. एका धनुष्यातून एकापाठोपाठ बाण निघतात, यासारखी दृश्यंच मुलांच्या मनावर कोरली गेली. परिणामी रामायणाचं कॉमिक रूपांतर झालं. एका महाकाव्याचा सन्मानच हरवला. रामायणातलं सौंदर्य त्यात नव्हतं. आम्ही जे वाचलं किंवा शिकलो त्याचा टीव्हीवरील रामायणात पत्ताच नव्हता.

महाभारताच्या बाबतीत मात्र असं घडलं नाही. असो.

एक घटना सांगायची म्हणून सुरवात केली... पोचलो इथपर्यंत.

प्रसंग हैदराबादचा आहे. त्यावेळी आंध्रचे राज्यपाल कृष्णकांत होते. प्रमुख पाहुणे म्हणून ते समारोपाला उपस्थित होते. आज दूरदर्शनवर बातम्या सांगणारे सुमीत रंजन निवेदक होते. राज्याचे सांस्कृतिक मंत्री व्यासपीठावर होते. चित्रपट महोत्सवाचा समारोप असल्यानं नागरिकही मोठ्या संख्येनं उपस्थित होते. समारंभापूर्वीच चार थेंब आले होते, तरीही आम्ही सूचना दिल्या की प्रत्यक्ष समारंभात पाऊस आला तरी कोणीही जागेवरून हलायचे नाही; एवढंच नव्हे तर पाऊस जरी आला तरी ठरलेली सहा गाणी म्हणायची. मुलं गाणं म्हणायला उभी राहिली. तेवढ्यात पाऊस सुरू झाला. व्यासपीठावर असणारे आम्ही सर्व भिजू लागलो. गाणी सुरू झाली. जयानं सांस्कृतिक मंत्र्यांना पुढं येऊन उभं राहण्याची विनंती केली. पाठोपाठ कृष्णकांतजीही सर्व सुरक्षा व्यवस्था मागं ठेवून पुढे आले. कोणीतरी त्यांना छत्री दिली. त्यांनी ती बाजूला ठेवून दिली. कोणीही छत्री न घेता भरपावसात मुलांची गाणी ऐकली. मुलांमुळेच हे घडू शकतं असं मला वाटतं. हा कार्यक्रम दूरदर्शनवरून प्रक्षेपित झाला. समारंभ संपल्यावर मी म्हटलं, 'मला फक्त विजेचे इफेक्ट्स पावसाला देता आले नाहीत.'

पावसाचे कोसळणे... लष्करी हल्ला...

काही वर्षांपूर्वी ऐन पावसाळ्यात पन्हाळ्यावर होतो. आभाळ भरून आलेलं. माझे मित्र ढगांसारखे आणि ढग मला मित्रांसारखे वाटायचे. पण त्या दिवशी पन्हाळ्याचं एकूण रूप न्याहाळलं व मनात विचार आला, पावसाची आगेकूच एखाद्या लष्करासारखी निश्चित दिशेनं व ठरल्यावेळी असते. अरबी समुद्रातून ढगांचा प्रवास सुरू होतो. केरळात प्रथम पोचतात. तिथून दहा दिवसांत ते पन्हाळ्यावर येतात. तिथं ढगांची परिषद होते. कोणी कोणत्या दिशेनं जाऊन हल्ला चढवायचा याचा निर्णय या परिषदेतच होत असावा. पन्हाळ्यावर ढगांचे धोरणात्मक निर्णय होतात. मॉन्सून म्हणजे लष्करी आगेकूच असते. तीही अचानक होत नाही. त्याचीही व्यवस्थित पूर्वतयारी होते. प्रथम निरोप्या पाठवला जातो. त्याला आम्ही मॉन्सूनपूर्व पाऊस म्हणतो.

मॉन्सूनपूर्व पावसानं इशारा मिळतो. जणू काही पुढं काय होणार आहे याचा तो बिगूल असतो. आम्ही येत आहोत असा संदेश माणसांना व एकूण सृष्टीलाच मिळतो. काही काळांनी रमतगमत एखाद्याच भूभागाला टपल्या मारीत ढग पन्हाळ्यावर जमतात. पन्हाळ्यावर आल्यानंतर ढगांची शस्त्रसज्जता जोखली जात असावी. नंतर सर्वस्व एकवटून मुंबईवर हल्ला होतो. बघता बघता पाऊस सर्वत्र व्यापून जातो. माझ्या

मनात एक आवाहन तरारतं...

आपसे इतनीसी गुजारिश है

आईए, भीग ले ये बारीश है

निसर्गाची कोणतीही प्रतिक्रिया रमणीय, गूढ आणि खरी असते. उन्हाळ्याचा उकाडा वाढला की प्रत्येक जण म्हणतो, की यंदा पावसाळा लवकर येणार. खरं तर तो यायचा तेव्हाच येतो. परंतु अशा वाक्यातून माणसातला आशावाद बोलत असतो. कोणत्याही वर्षी ऐन उन्हाळ्यात मॉन्सून आला, असं कधीही होत नाही. बऱ्याच लोकांना मी आठवण करून देतो, की गेल्याही वर्षी तुम्ही म्हणाला होता, की यंदा फार कडक उन्हाळा आहे किंवा दर वर्षीच माणसं म्हणतात, यंदा पाऊस मात्र लवकर आहे.

पावसाची चाहूल निसर्गातून पाझरते. माझ्या घरात मी गुलमोहोर वाढवलाय. दर वर्षी मी त्याला सतत पाहतो. उन्हाळा टोकाला आला की तो लालभडक होतो. अगदी एखाद्या नवरदेवासारखा सजतो. हळूहळू पानं झुकायला लागतात. पानं पडतात. तरीही फुलांची निशाणं एकदम नाहीशी होत नाहीत. प्रिंटेड कपड्याचा पेहराव करावा तसा गुलमोहोर फुलतो. गुलमोहोर रोज नवनवी नक्षी धारण करीत असताना एखाद्या दिवशी सोसाट्याचा वारा येतो. वाऱ्याला सेन्सॉर करता येत नाही. फार तर एखादा माणूस आपली खिडकी बंद करू शकतो. तरीही खिडकीवरची वाऱ्याची धडक कोणालाच थोपविता येत नाही.

याच काळात पक्षीही आपली प्रतिक्रिया नोंदवीत असतात. प्रथम घरटी सुरक्षित केली जातात. छपराची, कौलांची माणसंही फेरमांडामांड करीत असतात. आंब्याच्या झाडाला मोहोर आल्याची बातमी कोकीळ देतो. पावसाची बातमी वर्तमानपत्राच्याही आधी पावश्या देतो. पावश्या हाच निसर्गाचा बातमीदार असतो. या निसर्गाच्या गोतावळ्यात गुंतणं हाही अतिशय सुंदर अनुभव असतो. पावश्याचा तसा आवाज पुन्हा ऐकायला येत नाही.

पावसाची चाहूल लागताच शेतकरी शेतात फिरू लागतो. पावसाच्या ओढीनं शेताची कामं सुरू करणं, हाच त्याचा रोमान्स असतो. शेतातली मातीची ढेकळं पायानं तुडवून बघतो. एखाद्या सरीचं जाणंयेणं झालं तरी तो माती हातात घेऊन त्याचा वास काळजापर्यंत नेतो.

मी गुलमोहोराकडे पाहतो. माझ्या लक्षात येतं, आता पाऊस याची लुटालूट करणारच. सगळी सृष्टीच पावसाच्या स्वागताला तयार होते. शहरात गमबूट येतात. कुठं शिंतोडे उडायला नकोत. गाडीचे वायपर्स तपासले जातात. रेनकोट, छत्री असा लवाजमा सज्ज होत असतो.

काही ठिकाणी पाणी साचून नाल्यांचा त्रास होऊ नये याची व्यवस्था लावली जाते.

अर्थात पावसाचा पहिला हल्ला ओळखायची सोपी खूण म्हणजे पाऊस आला की मुलं खेळायला लागतात. मुंबईपुरतं बोलायचं तर लोकलगाड्यांचं वेळापत्रक कोसळतं. पावसाचा हा एल्गार माध्यमातूनही दिसतो. रेल्वे नसल्यानं बिचारे पायी निघाले, अशा फोटोखाली ओळी येतात. खरं तर बिचारे म्हणायचं काही कारण नाही. कारण मॉन्सून तुम्हाला मिठी मारायला आलेला असतो. आपल्या मिठीत निसर्ग आहे, यापेक्षा मोठा आनंदाचा क्षण कोणता? तो फक्त मिठीच मारतो असं नाही वेळप्रसंगी तो पायाही पडतो. वेळप्रसंगी थैमान घालून उद्ध्वस्तता बहाल करून निघून जातो.

मुळातच पावसाचं वय फार कमी असतं. तीनेक महिन्यांचं आयुष्य असतं त्याचं. तरीही त्याचं स्वातंत्र्य बहुआयामी असतं. पावसाकडे पाहताना मला एकदा असं वाटलं,

पाऊस येतो तेव्हा
पाण्यालाही पाय येतात
म्हणूनच घरादारांवर
आदळआपट करीत करीत
गल्लीगल्लीतून तो सुसाट सुटतो
तो उसळतो तेव्हा वाटतं
गल्लीतल्या मुलांनी
क्रिकेट मॅच जिंकल्यानंतर
त्यांच्या चेहऱ्यावरही
हेच उसळणे दिसले होते
जिंकून परत येतात
जेव्हा गल्लीतली पोरंबाळं
पायात त्यांच्या कॅनव्हासचे
नवनवे शूज असतात
दारादारासमोर त्यांच्यातला
आनंद फुटतो तेव्हा
ही मुलं देखील
पावसासारखीच बरसतात

पाऊस मुलांची कॉपी करतो की मुलं पावसाची कॉपी करतात याचीही परीक्षा घेत बसण्यापेक्षा समृद्ध मनानं अनुभव घ्यावा.

पाऊस बालसुलभ असतो. पाऊस तरुण असतो. तरुणाईशी व बालपणाशी पावसाचं नातं असतं. कारण दोघांचाही आत्मा म्हणजे अविरत रिमझिम किंवा पुढचा मागचा विचार न करता कोसळत कोसळत वाहते राहून सृष्टी चैतन्यमय करणं, हाच असतो.

कधी कधी असं वाटतं...
चला ढगांचे
पापुद्रे उलगडून पाहू या...
ढगांच्या कपड्यात कुठे ना कुठे
चोरखिसा असणारच
एका खिशात हात घातला
जीवन हाताला भेटलं
एका खिशात बर्फाचे खडे
मनात विचार आला, की
गगनगर्जना करणारं डमरू
ढगाच्या कोणत्या खिशात आहे?
विजेचा हंटर ढगाच्या
कमरेवरच्या पट्ट्याखाली आहे का?
पण ढगही चलाख असतात
डोंबारी अथवा मित्र
येतो जातो, तसेच ढगाचेही
आपल्याशी वागणे असते.

पावसानं रस्ते, झाडं, माणसं, पशुपक्षी, कपडे, घरं, घरटी, असे सगळे
भिजतात. पावसाएवढी श्रीमंती कोणाकडेच नसते. निसर्ग आपल्याजवळ
येतो... पावसाच्या प्रत्येक दर्शनातून.

पाऊस... सृष्टीची भाषाच

पावसाची लपाछपी सुरू आहे. मला पाऊस हेच एक झाड वाटतं आहे. डोंगर कपाऱ्यातून घोंगावत येणारे हे पावसाचं झाड माझ्या मनात गदगदून बरसत आहे. या झाडाच्या फांद्या वाहत्या रूपात दिसतात. एखाद्या डोंगरावर उंचावरून पाण्याचे स्रोत कोसळताना पाहणं, हा एक अनुभव असतो. डोंगरावरून पाण्याचे दोन प्रवाह कोसळत असतील, तर मला वाटतं की खेड्यातली दोन माणसं निघाली आहेत. शेजारी-शेजारून चालतात. वाटेत कुठं तरी गळ्यात गळे घालतात. पुन्हा आपल्या वाटेनं पुढे कुठं तरी पसार...

पावसाची रूपं खूप असतात. प्रत्येक पावसाला वेगळा चेहरा असतो. पावसाच्या सगळ्या सरी एकाच सुरात नसतात. पावसाचं व्यक्तिमत्त्व असं असतं की शब्दांच्या भाषेत न बोलताही तो जगात अनेकांशी बोलू शकतो. परिणामी पाऊस सुरू झाला तरी कोणाच्या तरी मनात बालपणीच्या आठवणी रांगायला लागतात. उदबत्तीचा जसा वास दरवळतो, त्याप्रमाणे पावसानं केवढी विविधता मनात दरवळत असते.

पावसामुळे वेगळ्या अर्थानेच विश्वरूप दर्शनाची गुहा उघडते. पाऊस

म्हणजेच एक घडणं असतं. झाडांवर पाऊस आदळताना येणारा आवाज अगदीच वेगळा असतो. पानांवरचं पावसाचं कोसळणं मनामनात प्रतिध्वनीची किरणं पेरीत असतं. पाऊस ही सृष्टीची एक भाषा असावी. कधी ती मौनानं बोलते, कधी स्वरलयींनी, तर कधी सर्वसामर्थ्यानिशी...

पाऊस क्वचितच चौकशी केल्यासारखा येतो. एखादा पाऊस हीच चौकशी असते. झरे कसे आहेत, उंचउंच गर्द झाडांची वनराई किती तहानली आहे, एवढ्याच प्रश्नांची निरोपा निरोपी करणाराही बालपाऊस असू शकतो...

चित्रपटातही आम्ही पाऊस दाखवतो. पण त्या पावसाला एका मयदित बांधून आणलेलं असतं. म्हणजे असं, की मुळात चित्रपट सर्वकष शहरी असतात. त्यामुळे शिवारावरचा पाऊस, गळकी घरं, भिजणारी माणसं, जनावरांचा मूकपणा आणि आणखी असंख्य चेहरे चित्रपटांत दिसत नाहीत.

पावसाला वयानं अडवता येत नाही. पावसाच्या प्रत्येक थेंबात आकांक्षा असते. आकांक्षेवर प्रदेश, लिंग यांची सत्ता नसते. या आणि अन्य अनेक अर्थानी पाऊस हेच एक मूल्य असतं. पावसावर अर्थकारण अवलंबून असतं. पाऊस पडला की जमिनीतून एक सुगंध येतो, हीच मुळी चैतन्याची नांदी असते. नमन किंवा नांदीनं सुरवात करून पुढचा प्रत्येक प्रवेश न्याहाळणं, हा माझा छंद आहे. त्यात ढगांचा अभिनय असतो. आभाळाचं नेपथ्य तर विलक्षणच असतं. प्रेक्षक सतत आसुसलेला असतो. 'सावन आया रे' असे ढोल वाजत वाजत पावसाची बरसात माणसाच्या मनाला विश्वव्यापी श्रीमंती देऊन जाते.

प्रत्येक भाषेत पावसाची गाणी आहेत. पण गाणी आहेत म्हणून ताला-सुरातच पाऊस येतो असं नव्हे. कधी पाऊस स्वतःच गुंडगिरी करतो. रात्र रात्र झोडपून काढतो. भिजल्या पावलांनी कधी कधी पाऊस दारावर येऊन आदळतो. एकदा पाऊसवाऱ्यानं असंच दार ठोठावलं. नुसतं ठोठावून परत न जाता वाऱ्यानं उद्धटपणे खिडकी उघडली. (मुझे तो लगा की फिल्मों की तरह ठाकूर का आदमी आ गया) खिडकीतून मी बाहेर पाहिलं, तर पावसाचा थयथयाट चालला होता. वस्ती कोणाची आहे, याचा कसलाही मुलाहिजा न बाळगता पाऊस कोसळतो, तेव्हा निसर्गाचं रौद्र स्तोत्र सुरू होतं. गरीब बिचारी माणसं घरात पावसाचा दहशतवाद पसरू नये, याचा केवढा आटापिटा करीत असतात. कोणी पत्र्याला डांबर लावून पाहतो, कोणी कौलांची अदलाबदल करतो. कोर्ट उठेपर्यंत काहीना शिक्षा होते, त्याप्रमाणे अनेकांना पाऊस जाईपर्यंत जणू काही शिक्षाच भोगावी लागते. कधी कधी तर झाडांनाही हे फटके भोगावे लागतात.

मला कधी कधी असं वाटतं, की पाऊस हा माझा खेळाडू-सहचर आहे.

मी त्याच्याशी खेळतोही. वर्षानुवर्ष रोज सकाळी मी टेनिस खेळतो. पण पावसाळ्यात कोर्ट ओले होते. आम्ही मैदान सुकवतो. तरीही खेळताना जर हा अल्लड मित्र आलाच, तर कॅप घालून आमचं रेन टेनिस रंगतं. चेंडू भिजून जातो. चष्म्याला वायपर नसतो. त्यामुळे अधूनमधून तो पुसत खेळावं लागतं. तुम्ही पावसाशी बोला अगर न बोला, पाऊस तुमच्याभोवती पिंगा धरतोच.

विंबल्डन असो की क्रिकेटचा सामना असो, पावसापुढे कोणाचंच काही चालत नाही. कधी कधी पाऊस लोकसंयमाला सतत चिथावणीखोर आव्हानं देत असतो. लपाछपी करतो. टेनिसमध्ये दोन-चार पॉईंट झाले रे झाले, की साहब हाजीर होते है।

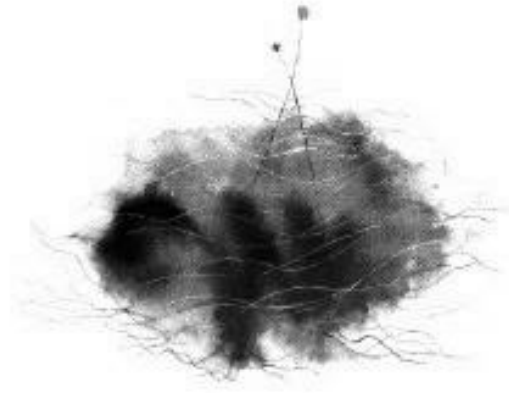
माझं शालेय शिक्षण दिल्लीत झालं. कमरख नावाचं एक फळ आम्ही शाळेत असताना खायचो. पाऊस आला की ही फळं पडायची. एकानं चिंच खाल्ली की समोरच्या माणसाच्या तोंडात पाणी सुटतं. कमरख याच प्रकारचं फळ असतं. आम्ही ते मुद्दाम बँड वाजविणाऱ्यांसमोर खायचो. त्यांच्या तोंडात पाणी आलं की बँड वाजवणं कठीण जायचं. त्यातच पाऊस असायचा.

उत्तरेत छोट्या गावात माणसं अनेकदा घराच्या पत्र्यावर झोपतात. तशात एखादी सर आली, तर दुसऱ्याचं पांघरूण घेऊन काही जण जागचे हलत नाहीत. पावसाचा जोर वाढलाच, तर अंथरुणदेखील पांघरतात. पाऊस खट्याळच असला तर त्याला झोपेतून उठवून खाली पाठविल्याशिवाय गप्प बसत नाही.

पाऊस पडताना जनावरांची प्रतिक्रिया काय असते, हे शहरात कधीच कळणार नाही. म्हशींचा मूड कसा असतो, मांजरं काय करतात, या तऱ्हेचे प्रश्न मुंबईच्या मनातदेखील क्वचित येत असावेत; परंतु खेड्यात पाऊस हा आणखी वेगळा अनुभव असतो. शहरात ज्याला पॉझिटिव्ह थिंकिंग म्हणतात, तोच खेड्यात पाऊस बनून वावरत असतो.

मी शहरी व ग्रामीण अशा दोन्ही अनुभवांनी भिजलो आहे. मित्र जसा रागवतो, तसं पावसाचं रूप कसं असतं, हे मी पाहिलं आहे. त्यामुळे कधी कधी असं वाटतं, की आपलं संपूर्ण आयुष्य हाच एक मॉन्सून आहे. हंगामापुरतं आयुष्य असलं तरी नवजीवनाची चिरंतन हमी यात आहे. पाऊस येण्यापूर्वी किंवा येऊन गेल्यानंतर जी धडपड चालते, त्यात सहभागी होण्यापेक्षा आपणच पाऊस होऊन यावं. पाऊस होण्यासाठी पाऊसही भिजलेला असावा. हे भिजलेपण हाच सृष्टीचा एक श्वास व्हावा.

एक कविता नदीत पडली

मी प्रकांड पंडित नाही. मी कोणाचाही गुरू नाही. एखादा माणूस सवय म्हणून मोठ्या आवाजात बोलतो. त्याच पद्धतीने हे धागे म्हणजे मनात येणाऱ्या बाबी अधिक मोठ्या कॅनव्हासवर मी मांडत आहे. माझ्या मनात परवा असं आलं की.....

असं म्हणत म्हणत एखाद्यानं सहजच बोलावं तसेच माझे हे धागे आहेत. मला काय कळतं आहे, हे यातून सांगायचं नाही. मला अमुक्तमुक्त समजलं, अशी या संवादाची भाषा आहे असं मला वाटतं. मी सांगतो तेच महत्वाचं आहे, असं कोणीच म्हणू शकणार नाही.

माझा एक मित्र होता. भूषण सबरवाल त्याचं नाव. मी त्याला राही म्हणत असे. अनेक जण त्याला 'सब जी' म्हणत असे. आमची मैत्री ५० वर्षं होती. हा धागा खूप दीर्घ आणि घट्ट राहिला. आम्ही थट्टामस्करीही करीत असू. 'पन्नास वर्षं मी तुला सहन केलंय,' असं तो मला अथवा मी त्याला गमतीनं म्हणत असे. काल तो गेला. तो उत्तम कवी होता. एके काळी त्यानं नाटकही केलं. पुण्यात आकाशवाणीत नाट्यविभागात त्यानं मोठी जबाबदारी पार पाडली. त्याच्या जाण्यानं मी फार दुःखी झालो. मला व्यक्त होता येईना. मनात घालमेल होती. सोबत विचारही घोंघावत होते... येत आणि जात.

आपण आयुष्य जगत असतो. एकेका क्षणात आयुष्य हरवतही असतो.

कधीकधी असं वाटतं, सगळं आयुष्य हेच एक स्वप्न असतं. सगळं आयुष्य एका अर्थानं एक प्रदीर्घ झोप असते. आयुष्यातल्या घडामोडी हे स्वप्न असतं. या झोपेतून उठला म्हणजेच माणूस मरण पावला. अर्थात मृत्यू हा खूप व्यापक विषय आहे. आमच्या संस्कृतीनं, शास्त्रांनी मृत्यू हीच एक कविता, असं आम्हाला शिकवलं. भारतात असणारी प्रदीर्घ सांस्कृतिक परंपरा मृत्यूविषयी प्राचीन काळापासून बोलत आलीय. मृत्यूकडं उदात्ततेनं पाहायला- जगाला पूर्वेनं शिकवलं. आपण कधीतरी मरणारच, याची प्रत्येकाला पुरेशी स्पष्ट जाणीव असते. तरीही तो किंवा ती स्वतःच्या कल्पनेचं आयुष्य उभं करण्याची अविरत धडपड करीत असतो. पहिला श्वास घेतानाच धडपड सुरू होते. केवळ एका श्वासाअभावी शरीर पूर्ण थांबतं. सुरवातीपासून अखेरपर्यंत जेवढे श्वास घेतले जातात, त्यांतले अधिकाधिक श्वास जगण्यासाठी असतात. आपल्या संस्कृतीची देणगी अशी आहे, की ती मृत्यूला न घाबरण्याचं शिक्षण देते. मृत्यूला माणसाचं मन तयार असावं, याच स्वरूपात संस्कृतीनं माणसाची जडणघडण बांधावी, अशी आपली कल्पना आहे. महाभारतात युधिष्ठिराला एकदा प्रश्न विचारला, की या जगात हैराण व्हावं असं काय आहे? यावर तो म्हणाला, आपण मरणार हे प्रत्येकाला माहिती असूनही माणसं नवनवं आयुष्य कसं घडवितात, हा प्रश्न विचार करायला लावणारा आहे. मृत्यू हा सिद्धान्त आहे. जन्म हा अपघात आहे. तरीही माणूस आत्मविश्वासानं जगतो. तो दिवस अथवा क्षण कधी ना कधी येणार याची मलाही माहिती आहे. प्रत्येकाला असते; पण मृत्यू शरीराचे असतात. तरीही राहीच्या मृत्यूनं मी अजून अस्वस्थ आहे. आजकालचे मृत्यूही तसे सरळ नाहीत. काही तर माणसात भीती पेरणारे असतात. विशेषतः इस्पितळात अनेक दृश्यं अशी पाहायला मिळतात, की माझ्यासारख्याला कविता हाच आधार वाटतो. राही गेला त्या रात्री माझे विचार पुढील शब्दांचा आधार घेत कविताबद्ध झाले.....

मला असे मरायचे नाही...
 की सर्व जण मरताहेत
 हेच मला पाहावे लागेल
 तोंडात नळी घातली आहे
 श्वासोच्छ्वास वेगाने सुरू आहे
 नाकतही नळी
 हातांची नसही नळीत...
 सगळे जण यंत्रांकडे पाहतायत...
 किती मात्रा आहे...
 ठेका बराय ना?... वगैरे

एखाद्याच्या हातातून
चिल्लर सांडावी त्याप्रमाणे
किंवा.....
रागारागात एखादी नोट
फाडून टाकावी त्याप्रमाणे
शेवटचा श्वास घ्यायचा नाही
खरे तर मला असे.....
उडून जायचे आहे की
उचकी देत दवबिंदूने जावे...
फुलांच्या श्वासाची गरज म्हणून
पाकळीवरचा दवबिंदू विरावा...
सकाळ झाली म्हणूनही
दवबिंदूने अलगद उतरून जावे
एखादी कविता म्हणता म्हणता
वृत्त छंदात काहीतरी
कमी असावे तसे...
स्वप्न लिहिता लिहिता
शाईच संपावी तसे.....

राहीच्या मृत्यूचा माझ्यावर झालेला परिणाम नोंदवितांना मला
'आनंद' चित्रपट आठवतो. त्यातली मी लिहिलेली गाणी आठवतात.
'मौत... तू एक कविता है' यासारखे संवाद आठवतात. रात्रीचा अंधारही
नाही आणि दिवसाचा उजेडही नाही असा काळ असतो. मानसिकतेत हा
काळ कधीकधी उतरतो.

कधी कधी असं वाटतं, की पर्वतापलीकडे एक प्रचंड समुद्र आहे.
पर्वताच्या ऐलतीराला मी नाव तयार करतो आहे. मला मी तयार
केलेल्या नावेतूनच पैलतीर गाठायचाय. ऐलतीर व पैलतीर याच्या
सीमारेषेवर मृत्यू नावाचा एक श्लोक आहे. तिथपर्यंत पोचण्यापूर्वीच
असंख्य दिवसांचं एक गाठोडं बांधावं लागतं. रात्रीच्या गरजा
भागविण्याची क्षमता दिवसाच्या या गाठोड्यात ठेवावी लागते.
नावेसाठी झाडांची पानं लागतात. चटई तयार करावी लागते.
आपल्यालाच आपल्या नावेसह डोंगर पार करायचाय. जाताना जिथं
जिथं भेगा पडतात, तिथं लाख भरावी लागते. प्रत्येकाला आयुष्याच्या
नावेत हे काम करावंच लागतं. कधी गलबताचीही शिडं वाऱ्यानं
फाटतात. ती शिवावी लागतात. कधी अचानक डोंगरापलीकडचा
जलसाठा वाढायला लागल्याचा आवाज यायला लागतो. महापूर
आल्याचं कळतं. आपण बुडणार असं वाटताच डोंगर आपल्या मदतीला

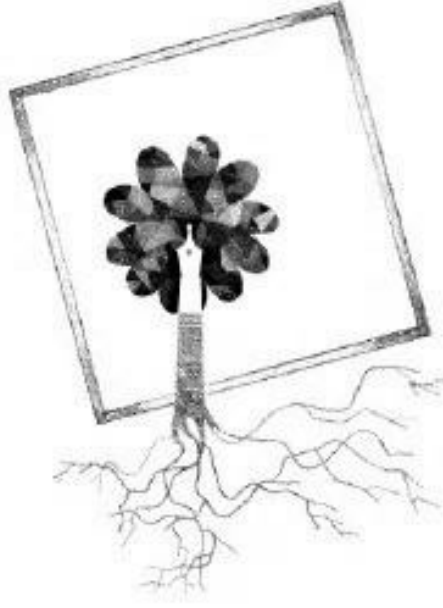

येतो.

राहीच्या मृत्यूमुळं हे विचार मनात आले. एका कवितेत ते मी लिहिले आहेत; परंतु डोळ्यांत तरारणाऱ्या अश्रूंना आणि जीवननौका ज्या भवसागरातून जात असते तिथल्या पाण्याला फक्त पाणी म्हणताच येत नाही. दोन्हीही पाणी तर असतंच. पण.....

मी एकदा नदीतून जाताना
पाण्यात पडली
माझीच एक कविता...
तिची वेशभूषा उत्तम होती
आकार देखणा होता...
मी बघतच राहिलो...
प्रथम कागद भिजला
शाईवर पाण्याचे राज्य आले
बघता बघता पाण्यात
कवितेचे शब्द विलीन झाले
काही क्षणांनी पाहिले
पाण्यावर
कवितेचा अर्थ तरंगत होता.

मुळं आमची आणि कवितेचीही...

मनात एक कविता उतरते आहे. अजून पूर्ण झालेली नाही. त्यामुळं ती कशी सांगायची, असा प्रश्नच आहे. बांधकाम अपुरे असताना जी स्थिती असते, तीच माझ्या मनाची आहे. कवितेचा आशय, माणसाची मुळं शोधणं हा वसा आहे. काही जण तळाला खोलवर जाऊन मुळं शोधतात; मी वरून मुळं शोधत चाललोय. घराच्या वरच्या मजल्यावर आता कोणीच राहत नाही, ही साधी गोष्ट नजरेपुढे आणा. आपला हा अनुभव कसा उलगडत मुळांशी भिडतो, ते पाहू. वरच्या मजल्यावरच्या खोल्या बराच काळ बंदच आहेत. साधारण चौवीस पायऱ्यांची शिडीही आता तिथवर पोचत नाही. काही पायऱ्या तर बुडतच गेल्या आहेत. मला फक्त एवढंच आठवतंय, की त्या वरच्या मजल्यावरच्या खोलीत काय होतं? एका जुनाट टोपलीत काही खेळणी ठेवलेली असायची. तिथं एक बालकनीही होती. एक पोपट तिथं यायचा. तो माझा मित्रच होता. त्याला मी हिरवी मिरची देत असे. घराच्या दुसऱ्या मजल्यावरील खोलीसमोर एक छप्पर होतं. तिथं रात्रभर पाऊस घुमत असायचा. माझ्या मुलांनी ते पाहिलेलं नाही. ते खालच्याच मजल्यावर वावरत असत; राहात असत. खालच्या मजल्यावर जुन्या पारशी पद्धतीचा पियानो ठेवला आहे. आता

तो वाजतही नाही. त्याच्या काही पट्ट्या हलल्या आहेत. काहीसा बेसूर वाजतोय. एका सुरावर दुसरेच सूर चढले आहेत. याच मजल्यावर बुजुर्गांची बसायची एक जागा होती. त्या ठिकाणी काही बुजुर्गांचे फोटो लावलेले होते. मी ते फोटो सरळ करीत असे. वाऱ्यानं ते हालत असत. छायाचित्रातील मिशा आमच्या सुनेला आश्चर्यकारक वाटत असत. माझ्या मुलांनी एकदा हे फोटो काढून ठेवले. वर्तमानपत्राच्या कागदात गुंडाळून ठेवले. माझा एक भाचा आहे. तो सिनेमाशी संबंधित आहे. त्यामुळे हे फोटो कधी कधी चित्रपटांच्या सेटवर दिसतात. तेवढेच भाडे मिळते. मी ज्या मजल्यावर राहतो, तिथं समोरच गेस्टहाऊस बांधलं आहे. माझी नातवंडं अमेरिकेहून आल्यानंतर या गेस्टहाऊसमध्ये कधी कधी थांबतात. आता तर ते इथंही थांबत नाहीत. हवेतनं येतात अन् जातात. त्यांना फार घाई असते. त्यांची-माझी भेटही फार कमी वेळा होते. आमच्या घरात मागच्या बाजूला एक खोली आहे. तिथं दिवाही नाही. रोजरीची काळजी घेणारी बाई तिथं राहत होती. ती मरण पावली तेव्हा आम्ही अंत्यविधीच केला नाही. अजूनही त्या रोजरीतून सुगंध येतोय...

इथं मी कवितेच्या घराचा एक अपुरा आराखडा ठेवला आहे. तसा हा अनुभव अपूर्व नाही. कोणालाही हा अनुभव येऊ शकतो. घर म्हणजे काय, याची प्रत्येकाची कल्पना असते. घराची नक्षी सतत प्रत्येकाच्या मनात रुंजी घालत असते. या स्पंदनांमध्येही माणसाची मुळं असतात. मला फक्त ती रिकाम्या असणाऱ्या वरच्या मजल्यावरील खोलीत दिसतात. मोडक्या पियानोत दिसतात. रोजरीच्या सुगंधातही दिसतात. माझाही शोधप्रवास सुरूच आहे. घर करताना (म्हणजे, घराची कल्पना-मानसिकता पूर्ण रूपात अनुभवताना) पिढ्यांशी नातेसंबंधही महत्त्वाचा असतो. गती महत्त्वाची असते. घर व्हायला फार वेळ लागतो. दगडविटांचे बांधकाम आणि मनांचे विणकाम यात अंतर असते. मला या धडपडीत माणसांची मुळं दिसतात.

त्यांतूनही कविता येतात. अर्थात, कवितेसाठीही एक वेगळा प्रवास चालूच असतो. कोणत्या बाजूने कविता येईल, हे सांगता येत नसते. कविता केव्हा आली, हेही अनेकदा कळत नाही. कोणत्याही एका क्षणी एक वाक्य, शब्द किंवा कोणतेही घटित-अघटित कवितेच्या प्रतिबिंबासह मनभर झळाळू लागते. झाडाला बांधलेला झोका हलावा, तसं हे घडत असावं. झोक्यानं प्रत्येक वेळी प्रत्येक झाडाचे प्रत्येक पान हलत नाही. कधी मधलंच पान हलतं; कधी कडेचं. असंच कवितेच्या जन्माचंही होत असतं. प्रत्येकालाच सगळं दिसतं. साधनंही असतात. परंतु, या झोक्यानं प्रत्येक पान हलतंच असं नाही. ज्याचा अँटेना असतो, त्याला च प्रतिबिंब दिसतं.

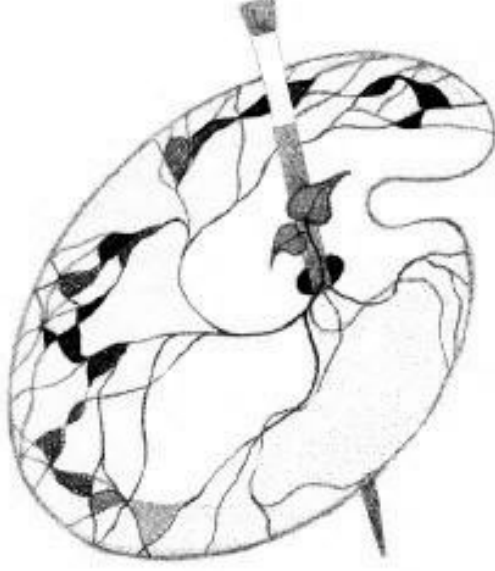
एकदा बंगळूरला गेलो होतो. बरोबर भूपी होता. आम्ही हॉटेलात आपापल्या खोलीत बसलो होतो. हा अनुभव नवा नव्हता; परंतु तिथल्या एका घटनेनं एक नवीनता माझ्या हवाली केली. ती मी ‘त्रिवेणी’ या माझ्या ताज्या काव्यसंग्रहात कवितेतून मांडली.

मी भिंतीकडे पाहिलं. एका काचेच्या फोटोफ्रेममध्ये फार सुरेखपणे फुलं नक्षीदार रूपात डकवली होती. माझ्या मनात प्रथम या फुलांना हाताळणारे हात कोणाचे असावेत, असा विचार आला. फुलांच्या रंगांची, सुगंधांची आस असणारं मन एकदम ठळक झालं. अचानक एका कवितेचा जन्म झाला.

याचं कारण म्हणजे, मनात असा विचार आला, की आधीच दगडांच्या भिंतींचं हे हॉटेल बांधलं; त्यात माझी एक खोली. त्यात एका भिंतीवर एका फ्रेममध्ये ही फुलं आहेत. सुगंध किती बंदिस्त झाला असेल? मूळ विचार सुगंधाचा, सौंदर्याचा आहे. जसा मूळ विचार प्रेमाचा असतो; परंतु जात, धर्म, प्रदेश, भाषा, शिक्षण, शरीर असे एकाएका चौकटीत पोषाखावर पोषाख चढविले जातात. एका अर्थानं फ्रेममधली कोणतीही चित्रं सांकेतिक असतात. व्यापक वास्तव तिथं सूक्ष्म स्वरूपात वर्तमानाशी रवंथ करीत असतं.

तीन वर्षांपूर्वी काश्मीरला गेलो होतो. सलीम आरिफ हा माझा मित्र सोबत होता. तो सहज मला म्हणाला, “ऐसा लगता है, की किसीने कश्मीरका गला दबाए रखा है।” एवढ्या एका वाक्यानं एक कविता आकाराला आली. या कवितेची घालमेल सुरू असतानाच तिथं मला गुलजार याच नावाचा एक ड्रायव्हर भेटला. त्याला मी ओळखत होतो. त्यानं उच्चारलेलं वाक्य ऐकून माझ्यातली काश्मीरची कविता उद्रेकासारखी बाहेर आली. तो ड्रायव्हर गुलजार मला म्हणाला, “मायग्रेटिंग बर्ड्स भी आजकल कश्मीर नहीं आते। उन्हें भी पता चला है की यहाँ की हवा में खून भरा हुआ है।”

कलावंतांचं जगणं

कोल्हापूरला मी दहा वर्षांपूर्वी गेलो होतो. ‘सकाळ’च्या वर्धापनदिनासाठी पाहुणा म्हणून. त्या वेळी कोल्हापूरचं आतिथ्य अनुभवलं. तिथल्या अनेक मोठ्या कलावंतांना भेटलो. चंद्रकांत मांडरे, रवींद्र मेस्त्री, अजिजुद्दीन खाँसाहेब वगैरेना. काही संस्थांना भेटी दिल्या. मुख्य म्हणजे तिथलं सृष्टिसौंदर्य पाहिलं. कुणीही लुब्ध व्हावं, असं सृष्टिसौंदर्य या परिसराला लाभलंय. पन्हाळ्याच्या आठवणी यापूर्वी लिहिल्यात. तिथं ढगांची शिखर परिषद भरल्याचं पाहिलं होतं.

दहा वर्षांनी पुन्हा कोल्हापुरात गेल्यावर सगळ्या आठवणींनी मनात गर्दी केली, जशी पन्हाळ्यावर ढगांची असते. या वेळी पाऊस नव्हता. त्यामुळं मला ढगांची शिखर परिषद पाहता आली नाही; पण त्याची तयारी सुरू होती. आजूबाजूला त्यांचे तंबू पडले होते.

कोल्हापूर ही भारतीय चित्रपटसृष्टीची गंगोत्री म्हणून मला परिचित होती. कलामहर्षी बाबूराव पेंटर यांच्या कर्तृत्वाविषयी ऐकून होतो. त्यांचे प्रतिभावंत पुत्र रवींद्र मेस्त्री यांची त्या वेळी भेट झाली. त्यांच्या घरीच गेलो होतो. खाली त्यांची कार्यशाळा होती. त्या वेळी ते यशवंतराव चव्हाण यांचा पुतळा बनवीत होते. कोल्हापूरच्या

प्रवेशद्वारावरचा त्यांनी बनविलेला महाराणी ताराराणीचा पुतळा पाहून मी थक्क झालो होतो. त्यांच्याबद्दल कुतूहल होतं. त्यांच्याशी मस्तपैकी गप्पा झाल्या. एका प्रतिभावंत कलावंताचा हा सहवास आयुष्य समृद्ध करणारा वाटला.

रवींद्रांच्याप्रमाणेच चंद्रकांतजी मांडरे यांचीही भेट झाली होती. त्यांचं कलादालन पाहिलं होतं.

दहा वर्षांनी मी पुन्हा कोल्हापुरात गेलो, त्या वेळी हे दोन्ही थोर कलावंत आपल्यात नव्हते. अशी मोठी माणसं जातात तेव्हा ते फक्त त्यांच्या कुटुंबियांचं किंवा गावाचं नुकसान नसतं, तर आपल्या संस्कृतीचं नुकसान असतं.

मी चंद्रकांतजींशी खूप बोललो होतो. त्यांचं कलादालन पाहिलं होतं. त्यांचे काही चित्रपट पाहिले होते. या कलावंताच्या आयुष्याकडं पाहताना मी थक्क होतो. या कलावंतानं जीवनाच्या कुठल्या कुठल्या अंगांना स्पर्श केला, याची जाणीव होते. ते समरसून आणि समजून घेत जीवन जगले. माणूस जगत असतो; पण जगताना आयुष्य समजून घेत जगणं महत्वाचं असतं. तसे चंद्रकांतजी जगले. कलावंतासाठी तर ते अत्यावश्यक असतं. कारण समजून घेतलं, तरच आविष्कृत करता येतं. एका अभिनेत्याला एका जन्मात अनेक जन्म जगावे लागतात. म्हणजे बघा, प्रत्येक भूमिका म्हणजे एक जन्म असतो. त्या भूमिकेबरोबर एका जन्माचा अनुभव घ्यावा लागतो. अभिनेत्याची ही भूमिका चंद्रकांतजींनी उत्तम पार पाडली. चित्रपटाच्या दुनियेत असूनही त्यांनी आयुष्याचा ताल आणि तोल बिघडू दिला नाही. अभिनेत्याच्या भूमिकेबरोबरच त्यांनी चित्रकार म्हणून स्वतःतील कलावंताला आविष्कृत केलं. मला वाटतं, चंद्रकांतजी एका जन्मात अनेक जन्म जगले. नाही तरी त्यांच्यासारख्या कलावंताला एक जन्म अपुराच असतो.

कोल्हापूरला या वेळी जाण्याचं निमित्तही तसंच जिव्हाळ्याचं होतं. माझे जिवाभावाचे मित्र अनंत दीक्षित यांच्या सत्काराचं. कोल्हापूरच्या महापालिकेनं त्यांचा मानपत्र देऊन गौरव केला. कोल्हापूर हे कलापूर आहेच; पण इथं तलवार आणि विचार अशा दोन्ही परंपरा समृद्ध झाल्या. दीक्षित यांना मी वैचारिक परंपरेचे पाईक मानतो. माझ्या मित्राचा गौरव होतोय, याचा आनंद मला होताच, त्याहीपेक्षा पत्रकारितेचा गौरव होत असल्याचा आनंद अधिक होता. कारण मी नेहमी सभोवती पाहणारा मनुष्य आहे. मी असं जेव्हा पाहत असतो, तेव्हा अनेक क्षेत्रांतलं प्रदूषण अस्वस्थ करतं. प्रत्येक गोष्ट प्रदूषित झाल्याचं दिसतं आणि आपल्या जीवनातल्या खूप मोठ्या भागावर त्याचा परिणाम होतोय, आपल्या संवेदना बोथट होताहेत, अशा एका काळात बांधिलकी मानणाऱ्या पत्रकाराचा गौरव होणं, ही मला दिलासा देणारी गोष्ट

वाटली. कारण आजच्या काळात दिशा देऊ शकेल, असा घटक म्हणून मी पत्रकार आणि पत्रकारितेकडे पाहतो.

एका तलावाच्या काठी एक बीज अंकुरतं. पहिल्यांदा बिचकत बिचकत कोंब बाहेर आला. त्याला मोकळी हवा मिळाली. स्वच्छ प्रकाश भेटला. हळूहळू वाढ झाली. रोप वाढू लागलं आणि बघता बघता तलावाच्या काठावर एक पिंपळवृक्ष उभा राहिला. त्यांच्या फांद्यांवर पक्षी बसू लागले. तलावावर लोक आंघोळीला येत. ते त्यावर कपडे ठेवू लागले. झाडाला छोटी छोटी फळं येऊ लागली. पक्षी फळं कुरतडू लागले. पक्ष्यांनी झाडावर घरटी बांधली. वाटसरू सावलीत विश्रांती घेऊ लागले. झाडाचा विस्तार खूप वाढला, तरी त्याची मुळं मातीत घट्ट रोवली होती. तोच माझा मित्र अनंत दीक्षित.

आणि माणसानंही या पिंपळवृक्षाप्रमाणं असावं, असं मला वाटतं. माणसांच्या मनात माणसांची मुळं घट्ट रोवलेली असावीत. घट्ट बिलगून असावीत.

कोल्हापूरच्या या दुसऱ्या भेटीत मला अशीच एकमेकांच्या मनात मुळं बिलगून असलेली माणसं भेटली.

दहशतवाद... शेतात उगवत नसतो...

अकरा सप्टेंबरची सकाळ. जगाला नव्या स्फोटक वळणावर नेणारी. माणसाला सुन्न करणारी सकाळ. त्या सकाळी न्यूयॉर्कमध्ये जे आगीचे लोळ पाहिले. आणि जी मनुष्यहानी जगाने अनुभवली, त्यामुळे अजून जगाचे मन अंधारलेले आहे. न्यूयॉर्कमधील वर्ल्ड ट्रेड सेंटरच्या गगनचुंबी शिखरावरून मानवी संस्कृतीवरच स्फोटक दहशतवादाचे प्रक्षेपण झाले. ज्यांचे प्राण गेले, त्यांतले कोणीही राजकारणाशी संबंधित नव्हते. इतक्या सकाळी मृत्यूच्या तांडवाचेच हा हातात घ्यायचे आहेत, याची कोणाला कल्पना असणार?

मी सतत दूरचित्रवाणी संचासमोर बसून पाहतोय. त्या शिखरावरच्या ज्वाळांनी आणि धुराच्या लोटांनी तिथल्या लोकांना काय काय भोगायला लावले, या कल्पनेनेही मन अस्वस्थ आहे. माणसाचा प्रचंड पराभव करितच नवे शतक रांगू लागले आहे, या भावनेन मन गुदमरून गेले आहे.

मला आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे धागेदोरे नीट समजत नाहीत; परंतु जे पाहिले, त्यामुळे मनात आलेले विचार मोठ्या आवाजात

बोलल्याप्रमाणे मांडायला काय हरकत आहे.

मला 'माचिस' या माझ्याच चित्रपटातले एक दृश्य आठवते. तो तरुण रस्त्यावरून चालला होता. सहज त्याने कुत्रा व पोलिस यांची गंमत केली. पोलिसांनी त्याला मारपीट केली. स्थानकात ठेवले. दहा-बारा दिवस सतत मारझोड सुरू होती. त्याने फार मोठा गुन्हा केलेला नव्हता; पण अधिकाराचा उन्मादच त्याला बुडवीत होता. त्याच्यातूनच एक दहशतवादी जन्माला आला. तेव्हा तो म्हणाला, "टेररिस्ट... कोई खेत से नहीं पैदा होते..."

अकरा सप्टेंबर पासून विचारांमागून विचार, प्रश्नांमागून प्रश्न माझ्यावर आदळत आहेत. ओसामा बिन लादेनला पकडले किंवा ठार केले म्हणजे दहशतवाद संपेल का? इराकवर २७ राष्ट्रांनी मिळून एक-दोन नव्हे, तर २४ तास प्रदीर्घ हल्ले केले. त्यामुळे माणुसकीची, न्यायाची प्रतिष्ठापना झाली की आणखी काही वेगळेच घडले? जग जेवढे विभागलेले असेल, तेवढे बौद्धिक ऐक्य घट्ट असेल, असे कार्ल सेगन म्हणाला. हे खरे ठरेल का? साम्यवाद, समाजवाद असा विचारसरणीचा संघर्ष मावळत्या शतकाने पाहिला. एकविसावे शतक सुरू होताच दहशतवादाचे जे थैमान पाहिले, त्याचा नायनाट शस्त्रांनी होईल की विचारांनी?

जग नव्या स्फोटक वळणावर आहे, असे मला वाटते. याचे कारण आजचे वास्तव. पॅलेस्टाईन, लेबनॉन, सुदान, काश्मीर येथील दहशतवादाच्या जखमा प्रदीर्घ काळ भळभळत आहेत. तेव्हा कोणाला हे गुदमरणे ऐकायला गेले नाही.

मानवी बाँब या प्रकरणाचा पहिला बळी भारताने एका माजी पंतप्रधानाद्वारे दिला. दहशतवादाचे हे अमानुष वळण होते. माणसाचे जगण्यावर प्रेम असते. मरताना होणारी तडफड जगण्याच्या स्पंदनासाठी असते. तरीही जगताना ही कोणी दुखावतो. कोणाचे मन दडपले जाते. म्हणून मानवी बाँबच झाल्याचे विसाव्या शतकाच्या अखेरीस जगाने पाहिले; परंतु एकामागून किमान २० माणसं मानवी बाँब म्हणून जातात, हे २१ व्या शतकाने पाहिले. एवढेच नव्हे, तर चार विमानांचाच वापर बाँबसारखा करण्याची घटनाही या शतकातच सुरू झाली. म्हणून हे नवे वळण आहे.

गेलेला प्राण कोणाचाही असो; तो परत आणता येत नाही, या सिद्धान्ताचेच जगावर अंतिम राज्य आहे. असे असूनही मरण कमरेला बांधून माणसे एकमेकांचा जीव घेऊन विध्वंसाचा हैदोस का करतात?

अकरा सप्टेंबर या दिवसाने जगाला असा निरोप दिला, की यापुढे अशक्य काहीच नाही. ज्या अर्थी किमान २० जणांनी मानवी बाँबची भूमिका बजावली, त्या अर्थी त्यांच्यामागे रांग असणारच. सर्वांत

सुरक्षित, शिस्तबद्ध देश असणाऱ्या अमेरिकेत हे घडले. आम्ही नेपाळच्या रक्तरंजित राजवाड्याने व्याकूळ झालो होतो. इथे अवघ्या ४० मिनिटांत चार विमाने पळवून होत्याचे नव्हते झाले. त्यामुळेच ज्याचे जळाले, त्यालाच कळाले याचा वेगळा अनुभव अमेरिकाही घेत आहे. चेचेन्या, काश्मीर, पॅलेस्टाईन, आयर्लंड यांचे राजकीय तपशील मला सांगायचे नाहीत; पण प्रत्येक जखमेतून रक्तच भळभळत असते, हे महासत्तेला आता कळेल.

त्या दहशतवाद्यांनी चोरी केली नाही. इस्लामच स्वीकारा, अशी दमदाटी केली नाही. विकृतपणे मानवी संहार केला. दुर्दैवाने याचा इस्लामशी संबंध जोडला जातोय. एक खरे आहे, की दहशतवादी गटांच्या छावण्या मुस्लिम राष्ट्रांत अधिक आहेत. परंतु, गरिबीचा अथवा दहशतवादाचा धर्माशी संबंध जोडता कामा नये. श्रीमंतांनी निर्बंध घालायचे, तरीही गरिबांनीच प्रगती करावी, या अपेक्षापूर्तीला काळाची प्रदीर्घ उघडझाप पाहावी लागते.

अफगाणिस्तानात एवढे शस्त्रास्त्रांचे सामर्थ्य कशामुळे आले? दहशतवादाचा फक्त चेहरा उडवायचा आहे, की तो मुळापासून निपटायचा आहे? कोणीही संघटित होऊन हातात मृत्यू घेऊन वावरावे, असे का घडते?

आज जनरल मुशर्रफ आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाविरुद्ध लढण्याची भाषा करीत आहेत; पण यामुळे पाकिस्तान हे राष्ट्र दहशतवादी नाही, असे कसे ठरू शकेल? पर्यायाने एका दहशतवादी, हुकूमशहा राष्ट्राच्या खांद्यावरून अमेरिका दहशतवादाविरुद्ध लढणार; यात कसलीच सांस्कृतिक सुसंगती जाणवत नाही. भौगोलिक गरज जर जगाला कळते; पण काही तरी विचार तर हवा.

म्हणूनच प्रश्न मनात येतो, की फक्त बंदुकीने किंवा अत्याधुनिक शस्त्रांनी दहशतवादाविरुद्ध लढणे आधुनिक संस्कृतीला पूरक की मारक?

तालिबानला उभे कोणी केले? वाढवले कोणी? ओसामा बिन लादेन कोणी निर्माण केला? शस्त्रास्त्रांची जगाची बाजारपेठ कोणी नियंत्रित केली? पाकिस्तानलाही आर्थिक बळ देऊन चुचकारण्याचे उद्योग कोणी केले?

आता युद्ध प्रदेशांसाठी नाही, यापुढे युद्ध फक्त काही देशांचे नाही; या रक्तरंजित खेळात सगळ्यांनाच ओढायचे आहे. लक्ष्य अस्पष्ट आहे; फक्त रक्त मात्र वाहते आहे. प्रदीर्घ काळ पुनर्वसनकामापेक्षा प्रदीर्घ युद्धाची भाषा राजकीय पुरुषार्थाची बनते आहे.

खरे तर मुळापासून उपचार करायला पाहिजेत. दहशतवाद भौगोलिक मर्यादित बांधता येत नाही, अशी वस्तुस्थिती आहे. इस्राईल असो की श्रीलंका असो; पोलिसगिरी बंद करायला पाहिजे.

दहशतवादविरोधी मानस व प्रशासन शास्त्रीयदृष्ट्या बांधायला पाहिजे.

मोठ्या माणसांना दुर्धर रोग झाला, म्हणजेच गावात अत्याधुनिक रुग्णालय बांधले जाते; तसे घडू नये. मुळात त्यासाठी मूल्य किंवा तत्त्वांबाबत स्वच्छता हवी; अन्यथा वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवरच्या ज्वाळा विझायला किती काळ लागेल, हे सांगता येणार नाही.

आजची ताजी बातमी

मुंबईसारख्या अनेक शहरांत हल्ली वाहनांची तुफान गर्दी असते. सिग्नल भरपूर असतात. अशा सिग्नलजवळ हरतऱ्हेची माणसं असतात. त्यांत काही वर्तमानपत्रं-मासिकं विकत असतात. मधूनच ते ओरडतात... “आज की ताजा खबर...”

कित्येकदा माझ्या मनात प्रश्न येतो, की खरोखरीच आजची ताजी बातमी असते का? असा प्रश्न पडण्याचे एक कारण म्हणजे, कित्येकदा मागील पानावरून पुढे चालू, यालाच बातमी म्हणण्याची वेळ आलीय. रोज नवा दिवस जरूर उगवतो; पण अनेकदा तो दिवस म्हणजे ‘काल’ या आधीच्या दिवसाचे किंवा काळाचे एक्स्टेंशन वाटावे, अशीच परिस्थिती असते. मी रोज रात्री दूरदर्शनवर दोन-तीन वेळा बातम्या पाहतो. सकाळी वर्तमानपत्रही वाचतो. आजची बातमी काय, हे समजून घेण्याची उत्सुकता, हेच यामागचे प्रमुख कारण असते. वर्तमानपत्रात विविध स्तंभ असतात. अग्रलेख असतो. यात बातमी नसते; दिशादर्शक लेखन असते. परंतु, बातमी हीच जर एक जखम मानली, तर जखमेच्या खपलीखाली काय आहे, यावर अग्रलेखातून झोत टाकला आहे, असे कित्येकदा जाणवते. बातम्यांनाही जखमांचेच रूप येत आहे. या जखमाही नव्या

नाहीत. काल जे घडले, त्याचेच नवे स्वरूप आज बातमी म्हणून समोर उभे राहते.

बातमी आजकाल ताजी नसतेच. जिचा चेहरा ताजा वाटतो, तिची मुळं भूतकाळातच असतात. आजच्या वर्तमानपत्रात आहे म्हणूनच तिला ताजी म्हटले जाते. म्हटलं तर बातमी ताजीच असते; पण विचार करताना, समजून घेताना किमान पन्नास वर्षं मागं जावं लागतं. काही शंभर वर्षांपेक्षा जुन्या असतात. गरिबीसारख्या या देशातल्या बातम्या तर किमान हजार वर्षे जुन्या झालेल्या असतात.

स्तंभलेखनात हे विषय येतातच; पण बातम्यांवरचे झोत किंवा प्रहार असेच त्यांचे स्वरूप असते. जखम झाली, की ती भरून येताना खपली येते. कधी कधी या खपल्याही उखडल्या जातात.

बातमी अशी येते, की दोडामध्ये १९ रहिवाशांना अतिरेक्यांनी घरात घुसून ठार केले. हल्ला झाला तेव्हा तिथे पोलिस पोचू शकले नाहीत. आधी कॅमेरे पोचले. चित्रीकरण झाल्यानंतर पोलिस पोचले. परिणामी, ते सुन्न चेहरे दूरदर्शनवर पाहायला मिळतात. तेही कॅमेऱ्याकडेच पाहत असतात. तिथेच थंड पडलेले मृतदेह असतात. तेही दाखवले जातात. संपूर्ण परिसराच्या नजरेत दहशतीचे प्रचंड भय उतरलेले असते. मनात विचार येतो, की पन्नास वर्षं हेच चालले आहे. आजूबाजूच्या डोंगरांवर शेळ्या-मेंढ्या चरत असतात. आता माणसांपेक्षा या शेळ्या-मेंढ्यांचेच आयुष्य अधिक झाले आहे. कदाचित हीच आजची ताजी बातमी असू शकेल.

अलीकडेच आणखी एक ताजी बातमी वाचली. चेन्नईजवळ एरवाडीच्या रुग्णालयात मानसिक रुग्ण शृंखलांनी जेरबंद असताना जळून खाक झाले. मानसिक रुग्णांना बांधून ठेवलं होतं. त्यातले २९ मरून गेले. मृतदेह कोळशासारखे झाले; परंतु शंखला काही सुटल्या नाहीत. दोन हजार आठ वर्षांपूर्वी पॉम्पेन शहरात अशीच घटना घडली होती. त्या वेळी ज्वालामुखीच वर आला. १७८० ची ही दुर्घटना. त्यामुळे असं वाटतं, की चेन्नईजवळची बातमी आहे ताजी... परंतु, नवी नाही.

ओरिसात पुरामुळे अनेक गावं वाहून गेली, ही एक ताजी बातमी असते. संपत्ती, मनुष्यहानी याचा अंदाज अद्याप यायचाय. दूरवर असणाऱ्या खेड्यांत अजून मदत पोचली नाही; पण याच गावांत गतवर्षीच्या पुरानं छळलेलं असतं. अद्याप त्यांचं पुनर्वसनही झालेलं नसतं. आता नव्यानं जी गावं पुराखाली असतात, त्यांचं चित्र दूरदर्शनवर काय असतं? बायका-पोरं कमरेपेक्षा अधिक पाण्यातून जात आहेत. डोक्यावर गाठोडं किंवा एखादं पोर आहे. ज्याची अधिक निकड असते, ती वस्तू डोक्यावर घेऊन गावंच्या गावं पाण्यातून चालत आहेत. कोणाच्या हातात भांडी असतात. छपरावर बायका बसून असतात. हेच

चित्र १९९९, १९३६लाही आम्ही पाहिलेलं आहे. त्यापूर्वी १९०५ लाही पाहिलं आहे. त्यापूर्वी कॅमेरा नव्हता; पण चित्र तेच होतं.

राजस्थानात जैसलमेरजवळ एका खेड्यात ११० वर्षांनंतर प्रथमच एका मुलीचं लग्न झालं. ही आधुनिक भारतात ताजी बातमी असते. या गावात मुलगी जन्माला येताच तिला ठार मारण्याची परंपरा आहे. शंभर वर्षांहून अधिक काळ हेच घडतंय. याच राजस्थानात एक विवाहित स्त्री समाजाच्या साक्षीनं सती म्हणून चितेवर चढते. ढोल वाजतात. देवीसारखं तिला चितेवर सजवून ठेवतात. आधुनिक भारताच्या ताज्या बातम्यांचे स्तंभ या घटनेने भरून वाहतात.

तोवर दुसरी ताजी बातमी येते. सरकारी योजना यू.टी.आय. मध्ये प्रचंड घोटाळा झाला आहे; परंतु हीदेखील ताजी बातमी नसते. यू.टी.आय. पूर्वी देशाच्या संरक्षण मंत्रालयात काय काय चालतं, ते देशानं पाहिलं आहे. त्यापूर्वी केतन पारेख, हर्षद मेहता वगैरे वगैरे. त्यामुळे यात ताजी बातमी काहीच नाही. त्यामुळे 'परिस्थिती नियंत्रणाखाली आहे', हे वाक्यही आता पाठ झालं आहे. प्रश्न एवढाच आहे, की कोणाच्या विश्वासावर मुलांना सुपूर्त करायचं?

वेदनांचं माणसाला भय असतं; परंतु पाऊल पुढं टाकीत घाव सोसायचं शिक्षण संस्कृती देत असते. इथं वेदनांच्या लाटा तर आहेतच; परंतु सगळे रस्तेच जर वेदनांनी भरून भळभळायला लागले, तर संवेदनशीलता बधिर होते. आज संवेदनशीलताच बधिर झाली, हीच आजची बातमी होऊ शकेल का? ही मात्र ताजी बातमी ठरावी, एवढं तरी पाहा.

वादळात झाडं उन्मळून पडतात. घरं वाहून जातात. शोकही निःशब्द होतो. वारंवार हेच घडत राहिलं, तर माणूस हृदपार होईल. ही हृदपारी वाचविणारी बातमी आपल्याला घडवायची आहे.

दिवे झळाळत असताना निरांजनही सांभाळा...

अफगाणिस्तान निखाऱ्याखाली आहे. दिवाळी जवळ आलीय. लेखनाची सोय म्हणून आता या स्तंभात २५ नोव्हेंबरलाच भेटायचे आहे. वाचकांना दिवाळीच्या शुभेच्छा देताना मन अस्वस्थ आहे. कुटुंब म्हणजे सर्वकष प्रामाणिक सहभाग असतो. याच भूमिकेतून मनात जे जे येते त्यात सकाळच्या वाचकांशी मी सहभागी होतोय. संगणकाने ज्ञानाचे नवे जागतिक पडदे आले. पण तरीही एका छोट्या पडद्यावर ज्ञानाचे जग एखादी कळ दाबताच हाती येऊनही पुस्तकांचे सामर्थ्य, स्थान वेगळेच असते. मला वाटते, पुस्तके हीच आपली निरांजने असतात. अलीकडे पुस्तकांचे रंग उडून चाललेले अनेकदा पाहायला मिळते. शब्दही अर्थ हरवून बसतात, असेच वाटते. प्लॅस्टिकच्या तुळशी आल्या. ग्लास आले. मातीची भांडी कुठे गेली? केवळ जुनेपणाचा हा सोस नाही. प्रश्न मूल्यांचा आहे. म्हणूनच दिवाळीत आकाशकंदिलांची 'झळाळी वाजतगाजत येईलही. मनाची निरांजने तेवढी तेवती राहू द्या.'

विचारांशी झटापट करणारी अशीच एक परिषद सिमल्याला नुकतीच

आली. दिल्ली विद्यापिठाच्या सुक्रिता पॉल, मोनिका, मालाश्री यांची इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडियन अँडव्हान्स स्टडीजमध्येही परिषद झाली. पुण्याहून विद्युत भागवत आल्या होत्या. स्त्रिया आणि माध्यमे असा चर्चेचा विषय होता. बायकांचे व्यक्तिमत्त्व, हा मुद्दा गेल्या ५० वर्षांच्या कॅनव्हासवर चर्चेला घेतला होता. हा विषय शिक्षणाचा, नात्यांचा, प्रगतीच्या दृष्टीचा असल्याने चित्रपट माध्यमातला घटक म्हणून मीही सहभागी झालो.

‘देवदास’ या चित्रपटाच्या अनुषंगाने माझ्या मनात असा विचार आला, की चित्रपटाचे माध्यम काही वेळा साहित्याचा गैरवापर करते. ‘देवदास’ दोनदा बनविला. एकदा के. एल. सैगल, तर एकदा दिलीपकुमार अशा मातब्बरांना घेऊन चित्रपट बनविला; परंतु मला नेहमीच असे जाणवले, की पारू व चंद्रमुखी या बायकांच्या किंवा स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वाला लेखक म्हणून शरच्चंद्रांनी जो न्याय दिला तो चित्रपटात दिसत नाही. बंगाली किंवा हिंदीत भित्तु म्हणजे भित्ता असा अर्थ आहे. स्त्रीच्या मनाची घालमेल व विलक्षण वेगाने जीवनातल्या आव्हानांचे बदल स्त्रीमध्ये जसे झिरपतात, तसे शरच्चंद्रांच्या शब्दांनी पकडले आहेत. ‘मला घेऊन चला,’ असे पारू देवदासाला म्हणते. देवदास म्हणतो, की यात बदनामी होईल. कोणी पाहिले तर काय म्हणतील? असा संवाद झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशी देवदास शहरात जातो. तिथून परतल्यानंतर पारूला भेटतो. आता आपण जाऊ या म्हणतो. जीवनाच्या या वळणावर पारूची प्रगल्भता लेखकाने फार प्रभावीपणाने व सच्चाईने मांडली आहे. याच क्षणी आयुष्याच्या दुसऱ्या टोकावर चंद्रमुखी उभी असते. या दोन्ही बायकांची मने चित्रपट व लेखन या माध्यमांनी कशी हाताळली आहेत, याचा आणखी अभ्यास झाला पाहिजे. चित्रपट म्हणजे करमणूक, असे मानणारा आपला देश आहे. याचाही माध्यमांवर परिणाम होतो. वास्तविक करमणूक शिक्षणात, संशोधनात, जगण्यात सर्वत्र असते.

गेल्या ५० वर्षांत आपण प्रगती केली, की या प्रश्नावर सरसकट नकार देता येणार नाही; परंतु आंतरिक दिव्यांच्या उजेडात गतकाळ पाहिला नाही, तर येणारा काळ गुंतागुंतीचा बनेल. साधे उदाहरण पाहू. एखाद्या दांपत्याला एक मुलगा व एक मुलगी आहे. याच कुटुंबात मुलगी काही प्रश्न फक्त आईशीच बोलते. काही विषय मुलगा फक्त वडिलांशी बोलतो. याहीपुढे जाऊन काही मुद्दे आईमार्फत वडिलांच्या कानावर घालण्याचे कौशल्य मुलगी दाखवते. मुलगा काही विषय वडिलांमार्फत आईपर्यंत अथवा बहिणीपर्यंत पोचवतो. यात कोणाला काय बरे वाटावे, याला दंडक असू शकत नाही; परंतु निदान कुटुंबात तरी लिंगभेदावर आधारित सहभाग असू नये, एवढे पाहावे. एकीकडे, किरण बेदी महत्त्वाची

कामगिरी करतात. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन अनेक मुली पोलिसात येत असतात, दुसरीकडे, कोणता विषय कोणाशी बोलावा, यासंबंधी मन खुले करणारी यंत्रणा रुजत नाही.

बायकांच्या जीवनावर माध्यमांचा, बाजारपेठेचा बहुपदरी परिणाम असतो. माध्यमातही याचे तपशील दिसतात. १९४७ च्या आसपास जे चित्रपट निघाले त्यातली आई आणि आजच्या चित्रपटातील आई, यात खूप अंतर आहे. कारण जीवनाची गती विलक्षण वेगवान बनली आहे. आजची शहरी आई रोजच्या आयुष्यातही इंग्रजी बोलते. ग्रामीण मुली अथवा बायकांना अजून म्हणावी तशी संधी दिसत नाही. दुसरीकडे, काम करणारी स्त्री शहरातही आहे, ग्रामीण भागातही आहे. परंतु एका छपरावर उभे राहून दुसऱ्या मुलीकडे चिठ्ठी फेकून प्रेमाची भाषा करण्याची कालची गरज आणि आजचे वास्तव, यात बराच फरक आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बदलांचे वरचेवर संदर्भ आणि दृष्टिकोनातला बदल, याबाबत अधिक वस्तुनिष्ठता बाळगली पाहिजे. मन बदलायला पाहिजे. ‘चल निकल जा घरसे, तूने एक भी बच्चा नहीं दिया...’ असे वाक्य चित्रपटातला लेखक आजही लिहितो. मुलगा की मुलगी, हा निर्णय बाईवर नव्हे तर पुरुषावर अवलंबून असतो, हे एव्हाना विज्ञानाने स्पष्ट केले आहे; पण तरीही चित्रपटांत असे डायलॉग लिहिले जातात. याप्रकारे माध्यमे वास्तवाचा विपर्यास करतात. “तूने मुझे बेटा नहीं दिया, चल निकल जा घरसे...” असं म्हणणारी मुलगी मला पाहण्यास आवडेल. (अर्थात चित्रपटात).

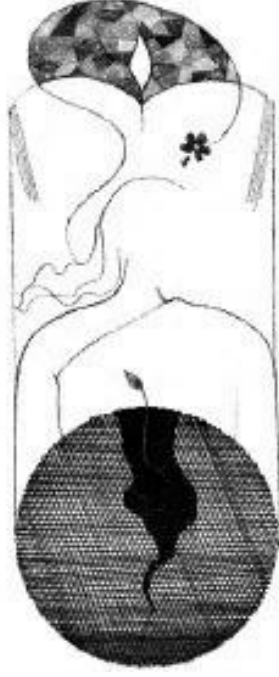
दक्षिण आशियात काय स्थिती आहे?

कोणी बुरख्याकडे वळतो आहे. कोणी स्त्रियांनी कोणती वेषभूषा घालावी, याबद्दल वटहुकूम काढावा, तसे बोलतोय. कोणी संख्येच्या आधारे नवनवे वास्तव उकलतो आहे; पण दृष्टिकोन बदलत नाही. घरकामाला येणाऱ्या स्त्रीला मालक कधीही म्हणत नाही, की तू सही करायला शिक. मुलाला शाळेला पाठव. स्वतःचे नाव तरी तुला लिहिता आले पाहिजे. या प्रकारची मानसिकता दिसत नाही, याचे मुख्य कारण म्हणजे पुस्तक किंवा माणूस परस्परांचे नाते एकीकडे हरवतोय. दुसरीकडे नव्या पद्धतीने बांधतोय. काहींना माणसाची अप्रतिष्ठा करणाऱ्या अथवा जुन्या काळाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या म्हणीदेखील संघर्षाचे मुद्दे बनवायचे असतात. तरीही आपण प्रगतशील, असा झेंडा ते मिरवतात.

निदान घरासमोर दिवे लावताना तरी आपण काय काय हरवतो आहोत, याची नोंद जाणीवपूर्वक घ्यावी. माध्यमांनी आणि कुटुंबानेही बाई हे साधन नव्हे, हे मनाने मानावे. प्रशासनाचे क्षेत्र पाहा. बायका पुरुषांच्या मानाने कमी भ्रष्ट असतात. इंटरनेट त्या व्यवस्थित हाताळतात. परंतु अद्यापही अनेकदा माध्यमांमुळे भारतीय स्त्रीची

ओळख अंधारात ढकलली जाते, हे जाणवते. आपण अनुभवत असलेल्या परिस्थितीची वळणे खूप आहेत. त्यामुळे आपल्याजवळ काय आहे आणि काय नाही, या प्रश्नांची उत्तरे माध्यमांचा अभ्यास करताना वस्तुनिष्ठपणे दिली पाहिजेत.

जाणिवेचा दिवा तेवत ठेवायचा तर...

नवीन काय लिहिलेत असा प्रश्न अनेक जण प्रत्येक कलाकारापुढं ठेवीत असतात. मलाही विचारतात. अलीकडेच त्रिवेणी हा नवा फॉर्म मी लिहिलाय. गुलाम अलीबरोबर एक अल्बम केलाय. काही कविताही मनात किंवा वहीच्या पानात रुणझुणत वाट पाहात असतात. त्यात नात्याचे नवे धागे असतात. विशिष्ट मनःस्थिती गझल होऊन रूपवान बनते. गुलाम अली आणि मी म्हणजे एक प्रकारचे मीलन आहे. दोन स्वतंत्र भूमीचं ते एक कलावंत नातंही आहे. गुलाम अली म्हणजे शास्त्रीय गायनात, अभिजात निर्मितीत, गझल सादरीकरणात अत्यंत अधिकारी कलावंत आहेत. त्यांनी माझ्या गझला वाचल्या. एक दोन नव्यानं लिहायला लावल्या. दीपोत्सवात म्हणजे दिवाळीत हाच कवितेचा सूर मला सांगायला आवडेल. माझ्या कथेत जी माणसं आली तीच मुळी सुगंधी आहेत. सुगंध आणि माणूस हे मला एकाच झाडावरच्या पक्ष्यासारखे वाटतात. अजाणतेपणानं एखादं जुनं पत्र वाचायला घेताच नातं कसं दुथडी भरून वाहायला लागतं. माझ्या कथेत अशी सुगंधी

माणसं एक प्रवाह होतात. त्यांच्याकडं नीरव शांततेत एकटक पाहत राहण्यानं माझ्या पापण्यांतही तो सुगंध पाझरतो. कधी संध्याकाळच्या सावल्या येतात. संध्याकाळ केवढी पसरते आहे याचं मोजमाप एके काळी अंगठ्यानं केलं जात असे. मी जणू काही प्रत्येक सकाळ किंवा संध्याकाळ अशीच मोजतो. सवयच झालीय. हळूहळू संध्याकाळ गडद होत जाते. एवढ्यात लक्षात येतं, चंद्रानं यायला किती उशीर लावला? तशी एखादी संध्याकाळ उदास उदास येते. दिव्याचा प्रकाश पसरत असतो. एखादाच चेहरा नजरेत उतरतो. त्या वेळी जमिनीवर तो एक प्रकाशझोत व चेहरा याशिवाय काहीही नसतं. कधीकधी मनाचा झिरपता पडदा भयाचा आडोसा घेऊन उभा असतो. एक अनिकेत मन भरून जातं. ते भरून जाणं कशाचं आहे हेही नीट उमगत नाही. एका क्षणाला मी न्याहाळत असतानाच काळाच्या ज्योतीत जळत जळत काळ नष्टही होत असतो अन निर्माणही होत असतो. मोठं गूढ असं हे वाटणं माझ्या मनाला एखादी गझल बहाल करून जातं. मी कधी कधी बडे मियाँना (परमेश्वराला) विचारतदेखील असतो, की म्हणे तू माझा हिशेब ठेवतोस. काय आहे माझ्या हिशेबात? जे निसटून जात असतं त्याचीच तू वय म्हणून नोंद करीत असावास. उरते ती माती.

या मातीवरून मला आठवलं, जमीन आणि स्त्री यात एक विलक्षण पण व्यापक अर्थानं साम्य असतं. जमिनीच्या उदरात मातीआड अंधारात दडलेलं बीज कसं जगाकडं झेपावतं?

मला इथंही काश्मीर दिसतं. एखाद्या स्त्रीची विटंबना व्हावी तशी काश्मीरची स्थिती आहे. हा घाव एवढा जिव्हारी बसलाय, की मनाची तगमग कधी कधी एखाद्या कवितेतून व्यक्त होते.

एक स्त्री पोटात वाढणारा जीव घेऊन अस्वस्थ होती. ती तिची आकांक्षा नव्हती, मर्जी नव्हती, गरजही नव्हती. म्हणून वाढणाऱ्या गर्भाशी मौनातला संवाद करतानाही ती म्हणत असावी, 'माझ्या रक्तामांसाचा तू एक हिस्सा जरूर आहेस; पण जमिनीलाही कधी तरी सांगा, की ही पेरणी कशासाठी केलीय? पुन्हा नवा अंकुर कशासाठी? अंधारकोठडीतच या अंकुराचा श्वास थांबला तर...'

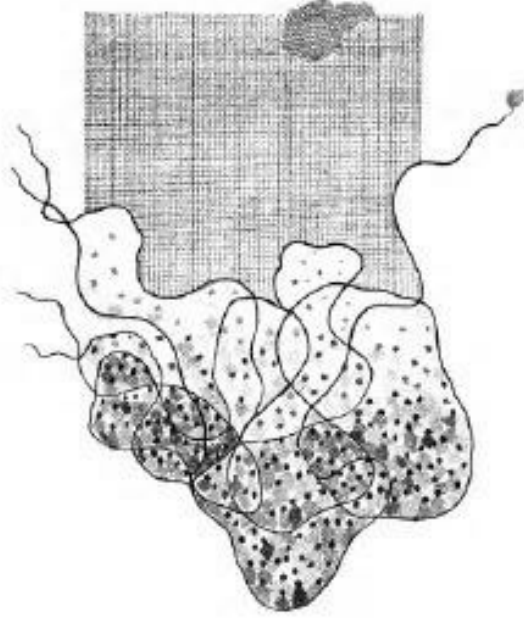
'मी झेलमच्या बर्फाळ पृथ्वीत कशी विलीन होणार? तू शत्रू आहेस हे खरं; पण माझ्याच गाठीला तू कसा? मला निदान श्वास तरी घेऊ दे.'

या आशयाची कविता तयार आहे. माझ्या सवयीप्रमाणं ती ४-५ महिने रुजेल. पाठोपाठ वाचकांच्या स्वाधीन होईल. कारण जमीन ही जमीनच असते. त्यात अंतःकरण पेरावं लागतं. माणसाचं हृदयच ज्या जमिनीसाठी बीज होतं तिथं भूमीचं विटंबन का बरं पाहावं लागतंय?

अशा मनःस्थितीत मला पुस्तकांचा हाकारा येतो. कपाटातून पुस्तकांची नजर माझ्यावर रोखली जाते. कारण काही महिने तरी त्यांची

व माझी मुलाखतच नसते. जी संध्याकाळ त्यांच्या सहवासात घालवायची, तीच आता संगणकाच्या पडद्यावर खर्च होतेय. म्हणून पुस्तकं फार फार अस्वस्थ असतात. त्यांना आता म्हणे झोपेत चालायची सवय लागलीय. कारण त्यांनी सांगितलेली मूल्यं आता अंधुक झालीयत. त्यांनी जी नाती बांधली तीही विस्कटून गेलीयत. एखादं पान उलटायचं म्हणजे त्यांचा श्वासच असायचा. आता ही पानं थंडगार वारे पीत सुस्त झाली आहेत. काचेचे ग्लास आल्यापासून मातीची भांडी गायबच झाली आहेत. पान उलटण्यासाठी जिभेला जेव्हा हाताची बोटं भिडायची तेव्हा मन तहानेनं झंकारलेलं असायचं. आता हे नातं सर्वत्रच ओसरलं आहे. पुस्तकात केव्हा तरी ठेवलेलं फूल जणू निर्माल्यवत मौनधारी झालं, तरी त्यातूनही कालच्या सुगंधाला आजची जाणीव असायची. या जाणिवेचा दिवा तेवढा सांभाळला पाहिजे.

माझी मुंबई अन्... सृजनाचा हाकारा

चाळीस वर्षांहून अधिक काळ माझी मुंबई मी पाहतो आहे. इथले रस्ते, माणसं, जगण्याची लढाई, चित्रपटसृष्टी, नाटक, चित्रकार, संगीत, श्रमशक्तीचे आविष्कार असं कितीतरी अनुभवतो आहे. बदलांचा सगळा तपशील बारकाईनं न्याहाळला आहे. बहुरंगी, बहुढंगीपणाबरोबरच बदलांची मुंबईची क्षमता मला सततच खुणावत असते. साधे वेशभूषांचे बदल जरी नोंदविले तरी सांस्कृतिक इतिहासाची काही पाने भरून जातील.

एकेकाळी मुंबईचा श्वासोच्छवासच असा चाले की कोण कोणत्या जाती धर्माचा याचा कधीच फणा निघत नसे. कॉस्मोपॉलिटियन शहर जरी असले तरी अस्सल महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा मोठा प्रभाव मुंबईवर असे. सर्व विविधतेवर सुंदरता हा मुंबईचा गाभा होता. कोळीवाड्यात गेले की तिथं हमखास मराठी पद्धतीनं साड्या नेसलेल्या स्त्रिया भेटत असत. दादरसारखा परिसर म्हणजे रिलॅक्स होण्याची जागा असे. जुहू, वर्सोवा, दादरचा समुद्रकिनारा आत्म्याशी बोलत असे. समुद्रकिनाऱ्यावर हवेतदेखील महाराष्ट्रसंस्कृती विहरत असे. मराठी न येणाऱ्या

माणसांनाही महाराष्ट्राची संस्कृती आपल्या आयुष्याचाच भाग वाटत असे. पण बघता बघता हिंदू, मुस्लिम, शीख, पारशी, सिंधी वस्त्यांनी आपापला मोहल्ला तयार केला. आता मोकळे वारे रस्त्यावर नाही. खिडक्यांमधून येते.

एकेकाळी मुंबईतही उत्तम मराठी ऐकायला मिळत असे. मी श्रीपाद अमृत डांगे, एस. के. पाटील, यशवंतराव चव्हाण, जॉर्ज फर्नांडिस यांना सभा गाजवताना ऐकले आहे. पण आज मात्र सर्व परिघावर मराठीची चुकामूक होते आहे असं मला वाटतं. मुंबईत वाहतुकीचे सिग्नल ही तशी अलीकडची गोष्ट आहे. पूर्वी सर्रास पोलिसच चौकात उभे असत. त्याकाळी चौकाचौकात वेण्या विकणारी मुलं असत. जुई, मोगरा, सर्वाधिक वरचष्मा गाजवीत असे. हातात छोटी टोकरी घेऊन अत्यल्प किमतीत फुलं विकणाऱ्या बायकाही दिसत. आज फुलांची जागा मॅगझिन्स, दुपारची दैनिकं, अल्बम, विविध वस्तुविक्रींनी घेतली आहे. सोबतीला भिकारी असतातच. ते तुमच्या गाडीच्या काचांवर नॉकिंग करीत असतात. घोडागाडी तर आज क्वचितच दिसते. अर्थात आकर्षक बुके मात्र आढळतात. तंत्राचा, गतीचा गरजेचा नवा सापळाच रस्तोरस्ती स्वैरपणे विहरत असतो. त्यात अगदी ताजी भर उड्डाणपुलांची आहे. त्यामुळं मुंबईचं आकाश अगदी आकसून गेलंय. इथल्या क्षितिजाचं मोजमाप नव्या बदलांनी बदललं आहे.

नाटक म्हणजे एकेकाळी मुंबईचं वैशिष्ट्य असायचं. आजही नाटक होते आहे; परंतु सर्वत्र परिस्थिती बदलते आहे. भुलाबाई सभागृह, शिवाजी मंदिर म्हणजे मध्यमवर्गीय प्रेक्षकांचं आधारस्थान होतं. आजही मध्यमवर्ग आहेच. पण नाटकाचा वर्ग बदलला आहे. काहीसा आकसला आहे. नाटक आणि मुंबईचा आजही अतूट संबंध आहे; परंतु एकेकाळी परिस्थितीनं गरीब असलेला माणूसही नाटकाचा प्रेक्षक असायचा. आज स्थिती बदलली. प्रत्येक मध्यमवर्गीय माणूस प्रेक्षक आहे असं वाटत नाही. नाटकाला जाणं म्हणजे आपण अद्ययावत आहोत असं दाखवण्याची एक फॅशन झालीय असं वाटण्याजोगं वातावरण असतं.

मुंबईत साहित्यसभा एक व्यापक व्यासपीठ असायचं. या व्यासपीठाचा महाविद्यालयांशी संबंध असायचा. आज हे नातं सैल झालंय. अनेक ठिकाणी नाहीसंही झालंय. साहित्यचर्चांवर प्रभाव मराठीचा असायचा; परंतु गुजराथी, पंजाबी, उर्दू, हिंदी, सिंधी अशा सर्व भाषासाहित्याचेही आदानप्रदान व्हायचं. गुजराथी नाटक मुंबईत चांगलं चालायचं.

पण आज या महानगरीत माणसालाच जणू मुंगीची अवस्था प्राप्त झालीय. एकेकाळी मुंबईत न्हाव्याचे दुकान हाही लेखनाचा किंवा चित्रपट चित्रीकरणाचा विषय असे. हे एक स्थळ असं असायचं की तिथं

गाँसिपबरोबर माहितीही ताजीताजी भेटायची. प्रत्येक सलूनमध्ये हमखास इलस्ट्रेटेड विकली, मनोरमा असायचे. आज त्यांची जागा फक्त चित्रपटविषयक मासिकांनी घेतलीय.

आज सर्वत्र सांस्कृतिक फरक जाणवतोय. अकबर अली खाँसाहेब आणि रविशंकर यांना मी मुंबईतच एकत्र व स्वतंत्र असं दोन्ही तऱ्हांनी ऐकलं. बंगालीशी माझा निकटचा संबंध असल्यानं बंगाली चित्रकारांची प्रदर्शनं मी पाहात असे. त्या काळी एक आण्यात फ्री प्रेस मिळत असे. आज स्वस्तात वर्तमानपत्र देण्याची स्पर्धा आहे असं मी ऐकलंय, पण त्याकाळी कोणतंही वर्तमानपत्र एक आण्याच्या आसपासच मिळत असे.

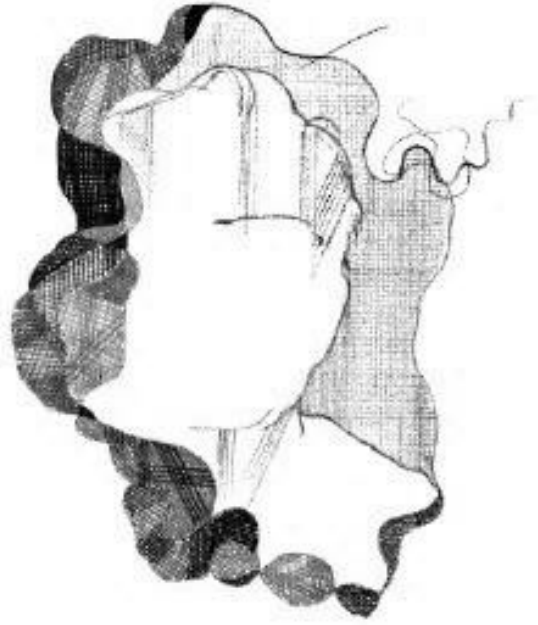
आज मुंबईची गर्दी वाढली. लोकसंख्येचा स्फोट, स्थलांतर अशी अनेक कारणं त्यामागं आहेत. परिस्थिती आज खूपच गुंतागुंतीची आहे. जेवढी स्थिती गुंतागुंतीची तेवढं सृजनाला आव्हान मोठं असतं. त्यामुळं कदाचित या गतीमान युगात नवसृजनाला बहर येण्याची जरूर शक्यता मला दिसते.

एकेकाळी गरीब मनुष्यही मुंबईत केवळ डबलडेकरमध्येच नव्हे तर जीवनातही स्थिरस्थावर असायचा. गरीब माणसालाही प्रतिष्ठा असायची. त्यालाच नव्या वातावरणानं मोठा हादरा दिला आहे.

मी मोटार गॅरेजमध्येच काम करीत असे. सचिनदा व शैलेंद्र यांचा एकदा वाद झाला म्हणून बिमलदा मला घेऊन गेले. तेव्हा अपघातानं पहिलं चित्रपटगीत मी लिहिलं. बिमलदांचं बोट धरून हळूहळू वावरलो. अनेकांचं संगीत ऐकलं. गाण्याचं रेकॉर्डिंग ऐकलं. आज परिस्थिती एवढी बदलली की गायक-गायिका कधीच पूर्ण गाणं म्हणत नाही. सगळं तुकड्या-तुकड्यांनी घडतं. कारण सर्वांना सर्व प्रकारची घाई आहे. इन्स्टंट फूड जोडीला आहेच. व्यावसायिकता पूर्वी होतीच; परंतु आज गुंतागुंत मोठी आहे. त्यामुळंच अजून बरंच सांगायचं राहिलंय असं सततच वाटत राहिल. सामूहिक संबंधांवर तंत्रज्ञानानं प्रचंड आक्रमण केलं आहे. प्राधान्यक्रम वेगानं बदलत आहे. म्हणूनच माझी मुंबई आज नवनव्या आव्हानांच्या कोंडीत आहे, असं मला वाटतं.

तरीही विणत रहा...
लपेटत रहा

धागे गुंडाळता गुंडाळता वर्ष सरले...

जीवनाशी बऱ्यापैकी झटापट झाली. तिथून जो धागा हाताशी आला... तोच ओढला, बोटांवर लपेटला... जीवनाची वेशभूषा एवढी बहुरंगी आहे, की... एक दुसऱ्यासारखा दिसत नाही.

कुठे कुठे एखादी छटा दुसऱ्याशी मिळतीजुळती दिसते. रंगांच्या जगाचा परीघ सात रंगांचाच असतो; पण जगण्याचे रंग मात्र त्रौलक्य तोकडे पडावे एवढे.

किती अभूतपूर्व...

तरीही विणत रहा... लपेटत रहा.

कापडाच्या दुकानात ग्राहकाला कापड उकलून दाखवावे, तसा वेळेचा रोलर सरकत असतो क्षणाक्षणाने...

आपापल्या वकुबानुसार वेळेचेच तुकडे करून लोक काळ परिधान करतात; पण मी जे कपडे बेतले ते मला घट्ट होतायत... माझी वेळ संपलीय... पण अजून शिवणकाम अपुरेच आहे. धागे अजून शिल्लक आहेत. अजून जीवनानुभवही अपूर्ण अपूर्ण... धागे राहणारच... अनंत

दीक्षितने हा धागा माझ्या हातात दिला. स्पष्टच आहे, की प्रिय मित्राला प्रेमाने आधार तर द्यायलाच हवेत. कारण नेहमीच कठीण कामात तो मला जबाबदारी देत आला पण माझा मित्र आहे. शत्रू एवढ्याचसाठी नाही म्हणत कारण माझ्यापेक्षा अधिक जबाबदारी तो घेत आला आहे. ती तो निभावत असतो... वर्षभर दरमहा पुण्याहून मुंबईला तो येत असे... चर्चा झडे, प्रश्नोत्तरांचा मामला रंगत असे. प्रश्नांच्या पुढ्यात मी बोलता... राहत असे. कधी कधी प्रश्नांचा चढ कठीण असायचा. सगळी चर्चा टेप होत असे. त्यानंतर माझा हा मित्र एवढ्या सुंदरपणाने... कठीणकठीणालाही सोपेपणा देत असे. मराठीत त्याला लेख म्हणतात... मीही वाचत असे. मला वाटायचे हे मीच सांगितले; पण या पद्धतीने? अनंतने जे लिहिलंय तेच खरे मूळ आहे... त्याचा स्त्रोत अफाट आहे. हा स्तंभ लिहिता लिहिता अनेक मित्र मिळाले किंवा असलेले वाढले... जसा... नंदू बिडवाई... मी रोज सकाळी खेळायला क्लबवर जातो... ‘धागे’ नंदू सर्वानाच वाचून दाखवीत असे... प्रत्येक जण आपापली प्रतिक्रिया नोंदवत असे. सर्वांचे ऐकल्यानंतर अत्यंत अधिकारवाणीने नंदूची प्रतिक्रिया सर्वांपुढे यायची. डॉ गोखले... आणखी एक मित्र. यांचीही प्रतिक्रिया असायची; पण त्यांना त्यांच्या बहिणीची प्रतिक्रिया महत्त्वाची वाटे. कारण विचारता ते म्हणायचे, “अहो, ती शिक्षिका आहे ना...” असे अनेक मित्र मिळाले. सर्वाना इथे गुंफता येणार नाही. वाचून अनेकांनी फोन केले. काहींनी भेटही घेतली. काही सहमत, तर काही असहमत या धाग्यांनी एक केलं की... अनेकांशी माझी गाठ बांधली. धागे म्हणजे मोठ्या आवाजात केलेली एक सहजचर्चा होती. आपण एकमेकांबरोबर घडतही होतो, गुंफतही होतो. अर्धशतकापासूनच मी महाराष्ट्रात राहतो आहे. मराठीशी... जिभेपेक्षा कानाचा संबंध अधिक आहे... कानाचा रस्ता समजुतीच्या दरवाजाने खुला ठेवलाय म्हणून मी सहप्रांतवासीही आहे. जन्माने पंजाबी, बंगालशी इष्क, लालनपालन उत्तर प्रदेशात... गोळाबेरीज एक हिंदुस्तानी. मी प्रथम हिंदुस्तानी आहे. आणि त्यानंतर... केवळ हिंदुस्तानीच... तुकड्यातुकड्यांनी हिंदुस्तानला मी ओळखत नाही... हीच गोष्ट माझ्या मित्रात आहे. मी म्हणेन, की अनंत दीक्षित दुभंगलेला हिंदुस्तानी नाही. महाराष्ट्राचा असूनही... तो संपूर्ण हिंदुस्तानी आहे. त्याचं क्षितिज मोठं आहे. आमची मायभाषा वेगळी आहे; पण मातृभूमी एक आहे. म्हणूनच आमची काळजी, विचार एकसारखेच आहेत. मी वर्षभरात जे काही म्हटलं, ते बरोबरच असलं पाहिजे अशी आवश्यकता नाही. चुकीचे असण्याचीही गरज नाही. आपण सर्व एकत्र जगतो; पण एकाच पद्धतीने नव्हे. जीवनस्पर्श सर्वांनाच असतो; पण एकाच रीतीने नव्हे. वेगवेगळ्या जीवनपावलांनी स्पर्शून, ढकलून, उचलून, हुसकून सर्व तऱ्हांचे आभाळ असते. आमचे प्रश्न सारखे

असू शकतात; परंतु त्यांची उत्तरेही सारखीच... असे शक्य असत नाही. म्हणूनच प्रत्येक लेखक लिहूनही विचारच करीत असतो. अनेकदा बरेच प्रश्न अनेकांशी मिळतेजुळते असतात. उत्तरांचेही कधी कधी हेच होते. सहमती-असहमती हीच जगण्याची, प्रगतीची प्रक्रिया असते. म्हणूनच मिळूनमिसळून विचार हवा. जीवन आपआपल्या बाजूने आपण उकलत असतो... त्याचे धागे आपण लपेटत असतो. धागे वेळेचे, धडपडीचे, श्वासांचे... वर्षभर मी विणले... यापुढे आपण विणा...

रावीपार

मूळ हिंदी लेखक
गुलजार

अनुवाद
विजय पाडळकर / मोहन वेल्हाळ

आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे कवी, लेखक, दिग्दर्शक गुलजार यांचा हा पहिलाच लघुकथा-संग्रह.

या चतुरस्त्र लेखकाच्या अभिजात सर्जनशक्तीचा हा निळ्या मखमलीवर ठेवलेल्या पाणमोत्यासारखा विलक्षण मनोज्ञ असा आविष्कार आहे.

त्यांच्या मिताक्षरी शैलीतल्या निवेदनात घटनांश, प्रत्यक्ष घटना आणि मनोवस्था यांप्रमाणे बदल घडत राहतो. अभिजात प्रतिभेच्या बळावर गुलजार वैश्विक पातळीवर जाऊ शकतील, अशी कथासूत्रं गुंफतात, आपल्या दृष्टीसमोर घडणाऱ्या दैनंदिन घटनांची विलक्षण वास्तव पार्श्वभूमी उभी करतात आणि संवादपूर्ण शैलीने वाचकांच्या थेट काळजाला हात घालतात. अपारंपरिक कथनशैली, चित्रदर्शी स्मरण आणि अभिजातता ही त्यांची वैशिष्ट्यं आहेत. जगण्यातील भेदक सत्य आणि वास्तव ते अत्यंत संवेदनशीलतेनं आणि

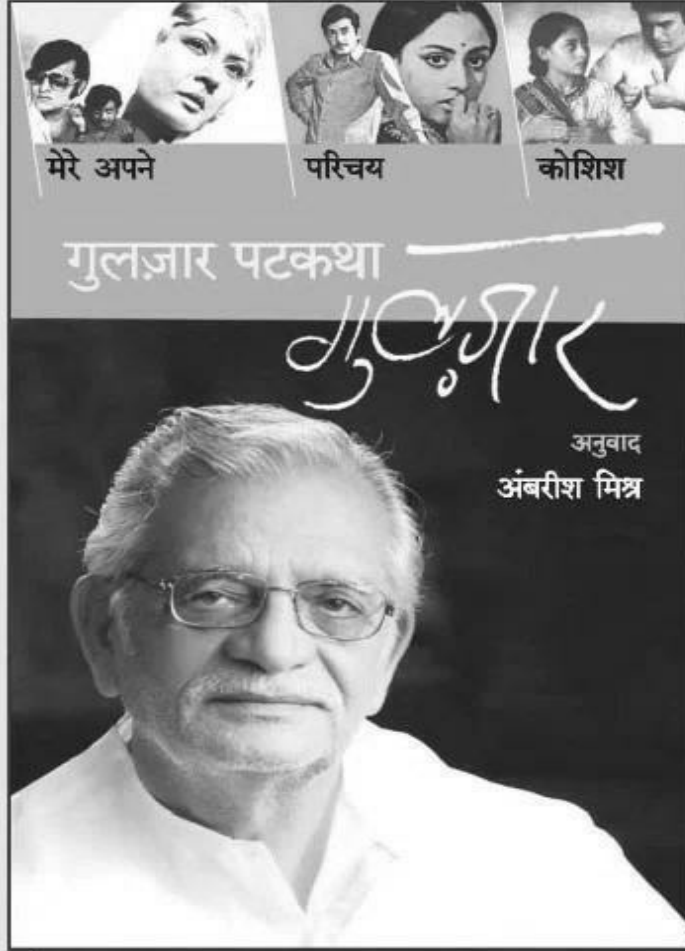
प्रामाणिकपणानं मांडतात.

कधी या कथा गंभीर वाटतात, कधी हलवून सोडतात, कधी हास्याचा शिडकावा करतात, तर कधी औपरोधिक वाटतात. या कथांतून जगाकडं अत्यंत समतोल दृष्टीनं आणि कणवेनं पाहणाऱ्या गुलजारांच्या समृद्ध आकलनशक्तीची प्रचीती येते. म्हणूनच सोनटक्क्याच्या फुलांसारख्या त्या सतत टवटवीत वाटतात.

वाचलेच पाहिजे असे काही...

पुस्तकाच्या कॅनव्हासवर गुलज़ार सिनेकथा...
१९ तरल भावस्पर्शी पटकथांचा संमोहित
करणारा साहित्यपट...

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

www.mehatapublishinghouse.com

ललित लेख

ISBN 9786177663622
9 786177 663622
Follow us
e-Book Available
9789387315215

माणूसपणाचे ठळक लक्षण
म्हणजे संवेदनशीलता...
जगण्याचे धागेदोरे ओवताना
संवेदनेमुळे श्वासांचे बळ वाढते.
प्रसंग साधे असोत अथवा घनघोर
प्रत्येकाची संवेदना महत्त्वाची,
तरच वर्तमानाच्या आरशासमोर
धाडसाने उभे राहता येते
त्यासाठीच तर हे धागे
गुलजारजींचे
मराठीचे नेसु लेऊन...

अभिप्राय

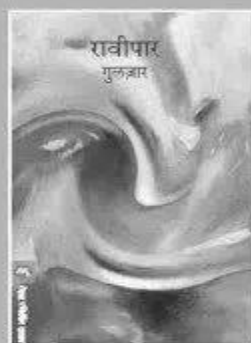
‘धागे’तून समोर येणारे गुलजार म्हणजे एक आश्चर्यकारक रसायन
- दैनिक तरुण भारत, मुंबई, २७-७-२००३

माणसाच्या जीवनाचे उभे-आडवे धागे गुंतागुंतीचे असतात.
समाजाशी असलेलं त्याचं नातं, त्यातून निर्माण होणारा गुंता याची
कारणं ते सांगतात.

- मधुलिका

एखादा संवेदनशील, प्रतिभाशाली कलावंत जीवनातले
सुखदुःखाचे प्रसंग कसा अनुभवतो; समाजजीवनातल्या घडामोडी
आणि वर्तमानात गुंतलेल्या भूतभविष्याच्या धाग्यांची वीण कशी
तपासतो, याचं मनोज्ञ दर्शन म्हणजे गुलजार यांचं ‘धागे’!

- दैनिक सकाळ, पुणे २५-५-२००३

મેહતા પબ્લિશિંગ હાઉસ

ધામે | ગુલઝાર

સંપાદન
અનંત દીક્ષિત

